

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
БОРИСА ГРІНЧЕНКА

ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУК

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ТА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

**ОНТОЛОГІЯ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ МЕЖ,
ПОЛЯРНОСТІ ТА ВЗАЄМОДІЇ УМОВ БУТТЯ**

Магістерська робота з спеціальності 033
«Філософія»

освітньо-професійної програми «Філософія»

Виконав:

Студент 5-го курсу

Групи ФІЛм-1-24-2.0д

Шматько Данило Валерійович

Науковий керівник:

доктор філософських наук, проф. Александрова

О.С.

Київ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП 5

РОЗДІЛ I. ВІДМІННІСТЬ, МЕЖА ТА ВЗАЄМОДІЯ ЯК

ОНТОЛОГІЧНІ УМОВИ КОНФЛІКТУ 12

1.1. Відмінність як передумова взаємодії 12

1.2. Межа як онтологічна умова взаємодії 14

1.3. Полярність як спосіб організації буття 15

1.4. Гераклітівський *polemos* як онтологічний принцип становлення
.....171.5. Від *polemos* до межі: онтологічна модель взаємодії 20

1.6. Від онтології конфлікту до проблеми війни 23

Висновки до розділу I 25

РОЗДІЛ II. ПРИРОДНІ ПЕРЕДУМОВИ КОНФЛІКТУ

.....26

2.1. Взаємодія протилежностей у фізичній реальності 26

2.2. Конфлікт і конкуренція в живій природі 28

2.3. Еволюція як простір відмінності та становлення 30

2.4. Межі біологічного пояснення: критика біологізму 33

Висновки до розділу II 36

РОЗДІЛ III. ВІД *POLEMOS* ДО КУЛЬТУРИ: КОНФЛІКТ ЯК
МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

.....37

3.1. Слово як нова форма взаємодії 37

3.2. Символ, пам'ять і формування колективної реальності
.....393.3. Право і держава як механізми впорядкування конфлікту
.....41

Висновки до розділу III 43

РОЗДІЛ IV. ФІЛОСОФСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВІЙНИ	44
4.1. Томас Гоббс: війна як умова виникнення політичного порядку	45
4.2. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель: суперечність як умова розвитку	48
4.3. Артур Шопенгауер: боротьба як прояв волі до життя	50
4.4. Фрідріх Ніцше: конфлікт як умова самоперевершення	52
4.5. Мартін Гайдегер: межа як умова відкриття буття	54
Висновки до розділу IV	56
РОЗДІЛ V. МЕЖІ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТУ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ДУМЦІ	58
5.1. Конфлікт як моральна проблема	59
5.2 Конфлікт як проблема розуму	61
5.3 Конфлікт як проблема свободи	62
5.4 Конфлікт як проблема структури мислення	64
5.5. Конфлікт як проблема меж	66
5.6. Постмодернізм: деконструкція полярностей	68
5.7. Концепція «кінця історії» Френсіса Фукуями	70
5.8. Повернення конфлікту: межі постісторичного оптимізму	72
Висновки до розділу V	73
ВИСНОВКИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	76

ВСТУП

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Війна традиційно розглядається як політичний, історичний, соціальний або економічний феномен. У більшості досліджень її причини пов'язуються з боротьбою за ресурси, території, владу, безпеку, економічні інтереси чи ідеологічні суперечності. Проте подібні підходи здебільшого зосереджуються на конкретних формах прояву війни, залишаючи відкритим більш фундаментальне питання про самі умови можливості виникнення конфлікту.

Постановка такого питання переводить проблему війни з площини політичної теорії до сфери онтології. Якщо будь-яка війна передбачає існування конфлікту, будь-який конфлікт передбачає взаємодію, а будь-яка взаємодія можлива лише за наявності відмінності між її учасниками, то виникає необхідність дослідити більш глибокі структури буття, в межах яких стає можливою сама поява конфлікту. У такому випадку предметом аналізу стає не лише війна як історична подія, а й категорії межі, полярності, відмінності, напруги та взаємодії.

Особливого значення ця проблема набуває в контексті розвитку сучасного наукового знання. Дослідження у сфері фізики, біології та

теорії складних систем демонструють, що процеси взаємодії різних станів, сил і структур часто відбуваються через механізми напруги, взаємного обмеження та динамічної рівноваги. Водночас філософська традиція, починаючи з досократичної думки, неодноразово зверталася до проблеми відмінності та суперечності як до фундаментальних характеристик реальності. Особливе місце в цьому контексті посідає концепція *polemos* у філософії Геракліта, де боротьба постає не випадковою подією, а одним із принципів упорядкування світу.

Актуальність дослідження також зумовлена необхідністю переосмислення місця війни у структурі культури та історії. Попри значний розвиток права, політичних інститутів і механізмів мирного врегулювання суперечностей, конфлікт не зникає, а набуває нових форм. Відбувається його трансформація з фізичного протистояння у символічну, політичну, правову та інформаційну площину. Це дозволяє поставити питання про те, чи є війна лише однією з історичних форм прояву більш загальної структури взаємодії, що присутня на різних рівнях організації реальності.

У зв'язку з цим актуальним постає дослідження війни не лише як суспільно-політичного явища, а як можливого прояву фундаментальної онтологічної структури, що виникає на межі взаємодії різних форм буття. Аналіз категорій межі, полярності та взаємодії дозволяє по-новому поставити питання про природу конфлікту та розглянути війну в ширшому контексті відношення між відмінністю, напругою та становленням.

Таким чином, актуальність теми визначається необхідністю онтологічного осмислення війни через категорії межі, полярності та взаємодії умов буття, а також потребою дослідити можливість розуміння конфлікту як однієї з фундаментальних форм взаємодії структур реальності.

СТУПІНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ

ПРОБЛЕМИ Проблема конфлікту належить до числа фундаментальних проблем європейської філософії. Однією з перших спроб її онтологічного осмислення стала концепція *polemos* у філософії Геракліта, де боротьба розглядається як один із принципів становлення світу.

Подальший розвиток античної філософії, пов'язаний із сократичним поворотом, зміщує увагу від космологічних проблем до питань людини, моралі та політичного співіснування. Унаслідок цього

конфлікт дедалі частіше осмислюється як проблема людських відносин, суспільного порядку та справедливості.

У межах християнської, схоластичної, просвітницької та кантівської традицій основна увага зосереджується на пошуку моральних і правових засобів обмеження конфлікту та досягнення миру. Водночас у модерній і новітній філософії формується інша лінія дослідження, представлена працями Т. Гоббса, Г. Гегеля, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше та М. Гайдегера, у яких конфлікт знову пов'язується з фундаментальними структурами людського існування, життя, свідомості та буття.

Подальший розвиток проблематики відбувається у філософії екзистенціалізму, структуралізму, постструктуралізму та постмодернізму, де увага переноситься на проблеми свободи, ідентичності, відмінності, межі та механізмів конструювання соціальної реальності.

Попри значну кількість досліджень війни, насильства, влади та соціального конфлікту, недостатньо розробленим залишається питання про онтологічний зв'язок між категоріями відмінності, межі, взаємодії та виникнення конфлікту. Саме ця проблема визначає предмет даного дослідження, у межах якого війна розглядається не як вихідна категорія аналізу, а як один із можливих проявів більш загальної структури взаємодії різних форм буття

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою дослідження є онтологічний аналіз конфлікту та війни через категорії відмінності, межі, полярності та взаємодії, а також визначення місця війни в системі відносин між різними формами буття.

ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких завдань:

1. Проаналізувати основні філософські підходи до осмислення війни та конфлікту в історії європейської думки.
2. Дослідити онтологічне значення категорій відмінності, межі, полярності та взаємодії.

3. Визначити роль концепції *polemos* у філософії Геракліта для формування онтологічного розуміння конфлікту.

4. Простежити розвиток філософських концепцій, що пов'язують конфлікт із фундаментальними структурами життя, свідомості та буття.

5. Дослідити основні гуманістичні та антивоєнні концепції обмеження, трансформації та подолання конфлікту.

6. Обґрунтувати можливість розгляду війни як одного з проявів більш загальної структури взаємодії різних форм буття.

ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ Об'єктом дослідження є феномен конфлікту як особливий тип взаємодії, що виникає в процесі співіснування та взаємного впливу різних форм буття.

ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ Предметом дослідження є онтологічні умови виникнення конфлікту через категорії відмінності, межі, полярності, взаємодії та напруги, а також війна як один із можливих проявів цієї структури.

МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

Методологічну основу дослідження становить поєднання онтологічного, історико-філософського та герменевтичного підходів.

Онтологічний підхід використовується для дослідження конфлікту не лише як соціального або політичного явища, а як можливого прояву більш фундаментальних структур буття. У центрі аналізу перебувають категорії відмінності, межі, взаємодії, напруги та становлення.

Історико-філософський підхід застосовується для реконструкції основних концепцій війни, конфлікту та суперечності в історії європейської думки - від досократичної філософії до сучасних напрямів філософського знання. Особлива увага приділяється еволюції уявлень про природу конфлікту та зміні його онтологічного статусу в різних інтелектуальних традиціях.

Герменевтичний підхід використовується для інтерпретації філософських текстів та виявлення прихованих смислових зв'язків між категоріями конфлікту, межі, полярності та взаємодії.

Також у роботі застосовується порівняльний аналіз, який дозволяє співставити різні філософські концепції конфлікту та визначити їхні спільні й відмінні риси.

Важливе методологічне значення має міждисциплінарний підхід, що передбачає залучення окремих положень сучасної фізики, біології та теорії складних систем як евристичного матеріалу для філософської інтерпретації. Зазначені положення використовуються не як безпосередні докази філософських тез, а як підґрунтя для онтологічного осмислення процесів взаємодії, напруги та становлення.

Концептуальним принципом дослідження виступає аналіз логічного зв'язку між категоріями відмінності, межі, взаємодії та конфлікту, відповідно до якого війна розглядається як одна з можливих форм прояву більш загальної онтологічної структури взаємодії різних форм буття

НАУКОВА НОВИЗНА ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукова новизна дослідження полягає в онтологічному осмисленні війни через категорії відмінності, межі, полярності та взаємодії умов буття.

У роботі запропоновано підхід, відповідно до якого війна розглядається не як вихідна категорія аналізу і не лише як соціально-політичний феномен, а як один із можливих проявів більш загальної структури конфлікту, що виникає в процесі взаємодії різних форм буття.

Запропоновано інтерпретацію, відповідно до якої відмінність пов'язана з виникненням межі, межа створює простір взаємодії, а взаємодія відкриває можливість як конфлікту, так і співіснування, співтворення та розвитку. У зв'язку з цим конфлікт розглядається не як випадкове відхилення від порядку, а як одна з можливих форм взаємодії різного.

Також здійснено поєднання історико-філософського аналізу концепцій війни та конфлікту з онтологічною інтерпретацією окремих фізичних, біологічних і культурних процесів, що дало змогу розглянути війну в ширшому контексті взаємодії різних умов буття.

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у подальших філософських дослідженнях проблем війни, конфлікту, культури та соціальної взаємодії.

Основні положення роботи можуть бути застосовані під час викладання курсів з онтології, соціальної філософії, філософської антропології, історії філософії та філософії культури.

Результати дослідження також можуть бути корисними для міждисциплінарних студій, присвячених проблемам конфлікту, межі, ідентичності та взаємодії в сучасному суспільстві.

СТРУКТУРА РОБОТИ

Структура дослідження зумовлена його метою та завданнями. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел.

У першому розділі розглядаються теоретико-методологічні засади дослідження війни та конфлікту. Другий розділ присвячений аналізу категорій відмінності, межі, полярності та взаємодії як можливих онтологічних умов виникнення конфлікту. У третьому розділі досліджується концепція *polemos* у філософії Геракліта та її значення для онтологічного осмислення конфлікту. Четвертий розділ присвячений аналізу філософських концепцій, які пов'язують конфлікт із фундаментальними структурами життя, свідомості та буття. У п'ятому розділі розглядаються основні гуманістичні та антивоєнні проєкти обмеження, трансформації або подолання конфлікту в історії європейської думки.

Загальний обсяг роботи становить _ 76 _ сторінок

РОЗДІЛ I

ВІДМІННІСТЬ, МЕЖА ТА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ОНТОЛОГІЧНІ УМОВИ КОНФЛІКТУ

1.1. Відмінність як передумова взаємодії

Будь-яка взаємодія передбачає наявність певної відмінності між її сторонами. Там, де відсутня будь-яка відмінність, втрачається сама

можливість відношення одного до іншого, а отже і можливість взаємодії.

У найзагальнішому вигляді відмінність можна розуміти як умову появи множинності в бутті. Світ стає можливим лише тому, що не зводиться до абсолютної тотожності. Існують різні речі, різні процеси, різні стани, різні форми організації матерії та життя. Саме ця множинність створює можливість виникнення будь-яких відносин між ними.

Якщо уявити реальність як абсолютно однорідну тотожність без жодних відмінностей, то в ній неможливо було б говорити ні про рух, ні про зміну, ні про становлення, ні про взаємодію. У такому світі не існувало б самого поняття іншого.

Будь-яка взаємодія починається там, де виникає відмінність.

Проте сама відмінність ще не означає конфлікту.

Існування моря не є конфліктом.

Існування гір не є конфліктом.

Конфлікт стає можливим лише тоді, коли різні форми буття вступають у простір взаємного зіткнення.

Саме тут виникає категорія межі.

Межа є не лише лінією розділення. Вона є простором зустрічі. Вона одночасно поєднує і розділяє. Межа виникає там, де закінчується одне і починається інше, але водночас саме завдяки межі ці два різні способи буття можуть вступати у взаємодію.

Це добре ілюструє приклад берега.

Берег не належить повністю ні морю, ні горам. Він виникає саме завдяки їхній відмінності. Водночас берег не є лише лінією розділення. Він виступає простором взаємодії, де морські хвилі змінюють структуру скель, а скелі обмежують рух моря. У результаті виникає нова форма реальності, яка не зводиться повністю до жодної зі сторін.

Водночас берег не є пасивною лінією розділення. Він є простором постійної взаємодії. Морські хвилі руйнують структуру скель. Скелі стримують рух моря. У результаті виникає нова форма реальності, яка не тотожна жодній із сторін.

Саме тому межу можна розглядати не лише як лінію розділення, а і як особливий простір взаємодії.

У цьому сенсі конфлікт не є первинним.

Первинною є відмінність.

Межа є наслідком існування відмінності.

Взаємодія є наслідком існування межі.

І лише однією з можливих форм такої взаємодії стає конфлікт.

Таким чином, можливість конфлікту закладена не в самому акті боротьби, а значно глибше - у самому факті існування відмінних форм буття, здатних вступати у взаємодію одна з одною

1.2. Межа як онтологічна умова взаємодії

У повсякденному розумінні межа зазвичай постає як лінія розділення. Межа держави відділяє одну територію від іншої. Межа земельної ділянки відокремлює власність одного власника від власності іншого. Межа предмета дозволяє відрізнити його від навколишнього середовища.

Проте таке розуміння виявляється недостатнім, якщо розглядати межу в онтологічному вимірі.

Межа не лише розділяє. Вона одночасно створює можливість взаємодії.

Якщо відмінність відповідає на питання, чому існують різні форми буття, то межа відповідає на питання, яким чином ці форми можуть вступати у взаємодію одна з одною.

Саме тому межа не є порожнім проміжком між речами. Вона є особливим простором взаємного впливу.

Там, де не існує межі, не існує і самого контакту. Вода може впливати на камінь лише там, де вони зустрічаються. Повітря може впливати на море лише там, де вони стикаються. Жива клітина може взаємодіяти із зовнішнім середовищем лише через власну мембрану, яка одночасно відокремлює її від світу і поєднує зі світом.

У цьому сенсі межа виконує подвійне завдання. Вона захищає від повного розчинення в іншому і водночас відкриває можливість взаємодії з іншим. Саме тому будь-яка межа перебуває у стані певної напруги, оскільки змушена одночасно зберігати відмінність і допускати контакт.

Цю особливість добре ілюструє берегова лінія. Вона виникає на межі моря і суші та постійно змінюється внаслідок їхньої взаємодії. Межа в цьому випадку постає не як застигла лінія розділення, а як динамічний простір становлення.

Отже, межа не є статичною. Вона є місцем, де різні форми буття не лише співіснують, а й взаємно впливають одна на одну.

У цьому контексті важливо підкреслити, що сама по собі межа ще не означає конфлікту. Вона створює лише можливість взаємодії. Проте сама взаємодія передбачає взаємний вплив, а отже відкриває можливість напруги, пристосування, опору або конфлікту.

Там, де зустрічаються різні структури, різні інтереси, різні способи існування або різні форми організації, виникає необхідність взаємного узгодження, обмеження або протидії. Саме тому конфлікт може бути розглянутий як одна з можливих форм взаємодії, що виникає на межі між різними формами буття.

Не кожна межа породжує війну. Але будь-яка війна передбачає існування межі.

Не кожна взаємодія переходить у конфлікт. Але будь-який конфлікт виникає там, де існує взаємодія.

Таким чином, межа постає не випадковим елементом реальності, а фундаментальною умовою взаємодії між різними формами буття. Саме в межі відмінність набуває можливості взаємодії, а взаємодія відкриває можливість напруги, конфлікту, співтворення та становлення.

1.3. Полярність як спосіб організації буття

Якщо відмінність створює можливість взаємодії, а межа створює простір зустрічі різного, то виникає наступне питання: чи є сама

відмінність випадковою властивістю світу, чи вона належить до більш фундаментальних принципів його організації?

Однією з найдавніших відповідей на це питання стала ідея полярності.

Людський досвід від самого початку формується через зустріч із протилежностями. Життя і смерть. День і ніч. Світло і темрява. Тепло і холод. Безпека і небезпека. Уже на рівні безпосереднього досвіду людина стикається не з однорідною реальністю, а зі світом відмінностей, які часто постають у вигляді полярних станів.

Важливо підкреслити, що полярність не тотожна суперечності. Полярність означає не взаємне знищення, а взаємну співвіднесеність. Один полюс набуває значення лише через існування іншого. Поняття світла можливе лише тому, що існує темрява. Поняття життя набуває змісту лише тому, що існує смерть. Саме тому полярність є не випадковим поєднанням протилежностей, а способом їхнього співіснування в межах єдиної реальності.

На цьому рівні особливого значення набуває питання про зв'язок між відмінністю та становленням. Якщо світ складався б лише з тотожного, у ньому не було б підстав для змін. Зміна стає можливою лише там, де існує напруга між різними станами, тенденціями або способами буття.

Саме тому багато процесів, які спостерігаються в природі, можуть бути описані через взаємодію полярностей. Рух виникає через різницю потенціалів. Електричний струм можливий завдяки наявності позитивного і негативного заряду. Життя підтримується через безперервний обмін між організмом і середовищем.

Особливо показовим є приклад зірки. Її існування можливе лише завдяки нарузі між двома протилежними процесами. Гравітація постійно прагне стиснути зоряну речовину до центру, тоді як термоядерні реакції створюють внутрішній тиск, спрямований назовні. Зірка існує не попри цю напругу, а саме завдяки їй. Порушення рівноваги між цими силами призводить до її подальшої еволюції, трансформації або загибелі.

У цьому контексті полярність постає не як особливість окремих явищ, а як один із можливих способів організації реальності.

Водночас особливого значення набуває той факт, що полярність визначає не лише природні процеси, а й структуру людського

мислення. Людина майже неминуче осмислює світ через відмінності. Саме тому категорії свого і чужого, порядку і хаосу, добра і зла, справедливого і несправедливого супроводжують людську культуру протягом усієї її історії.

Структуралізм ХХ століття намагався показати, що подібна схильність не є випадковою. Дослідження міфології, мови та культури дозволили висунути припущення, що людський розум сам організовує реальність через систему відмінностей. У такому випадку полярність виявляється не лише характеристикою світу, а й характеристикою способу його осмислення.

Саме тут виникає важливе питання для даного дослідження. Якщо полярність присутня одночасно і в природних процесах, і в людському мисленні, то чи можна розглядати її як одну з фундаментальних умов виникнення межі та взаємодії?

Якщо відповідь є позитивною, тоді конфлікт перестає виглядати випадковою аномалією історії. Він постає як один із можливих наслідків існування відмінностей, що вступають у взаємодію через межу.

У такому випадку війна вже не може бути пояснена виключно політичними, економічними або культурними причинами. Усі ці фактори можуть визначати конкретні форми конфлікту, але не пояснюють самої можливості його виникнення.

Саме тому подальший аналіз потребує звернення до філософії Геракліта, у якій проблема полярності вперше отримує послідовне онтологічне осмислення. Саме там конфлікт уперше постає не як випадковий наслідок існування світу, а як один із принципів його впорядкування та становлення.

1.4. Гераклітівський *polemos* як онтологічний принцип становлення

Серед усіх досократичних мислителів саме Геракліт запропонував одну з найрадикальніших інтерпретацій реальності. Якщо більшість натурфілософів намагалася знайти першооснову світу в певній субстанції - воді, повітрі, апейроні чи вогні, - то Геракліта насамперед цікавив сам принцип, завдяки якому світ перебуває в русі та зміні.

Саме в цьому контексті з'являється його знамените поняття *polemos*.

У сучасному сприйнятті слово «війна» майже автоматично асоціюється зі збройним конфліктом між людьми або державами. Проте у Геракліта *polemos* має значно ширше значення. Йдеться не лише про війну у військовому чи політичному сенсі. Йдеться про фундаментальну напругу між відмінними сторонами реальності, завдяки якій узагалі стає можливим будь-яке становлення.

Саме тому Геракліт стверджує, що *polemos* є «батьком усього і царем усього».¹

Ця теза часто сприймається як апологія війни. Проте подібне прочитання є надто спрощеним. Геракліт не прославляє людське насильство. Його цікавить значно фундаментальніший рівень. Він намагається зрозуміти, чому світ не розпадається на хаотичну множинність і водночас не перетворюється на нерухому тотожність.

Відповідь, яку пропонує ефеський мислитель, полягає в тому, що порядок виникає саме через взаємодію протилежностей.

День набуває сенсу через ніч.

Життя набуває сенсу через смерть.

Спокій набуває сенсу через рух.

Єдність не усуває відмінності, а передбачає її.

Саме тому для Геракліта світ не є гармонією в значенні відсутності суперечностей. Навпаки, гармонія виникає завдяки напрузі між різними сторонами реальності.

Одним із найвідоміших образів, через які Геракліт пояснює цю думку, є образ лука та ліри. І лук, і ліра функціонують лише тому, що їхні протилежно спрямовані сили перебувають у стані напруженої рівноваги. Зникнення цієї напруги означало б одночасне зникнення і самого інструмента.

Подібну логіку можна простежити і в сучасному науковому знанні. Наприклад, існування зірки підтримується завдяки напрузі між гравітаційним стисканням та внутрішнім тиском термоядерних реакцій. Зірка існує не попри цю напругу, а саме завдяки їй. У певному сенсі цей приклад демонструє ту саму інтуїцію, яку Геракліт висловив у філософській формі: порядок виникає не через усунення

¹ Геракліт. Фрагменти // Фрагменти ранніх грецьких філософів / за ред. А. Маковецького. Київ : Основи, 1999. С. 188.

протилежностей, а через їхню взаємодію. У цьому сенсі *polemos* постає не як руйнування порядку, а як одна з умов його існування.

Саме тут відкривається можливість нового прочитання конфлікту.

Якщо виходити з логіки Геракліта, то першою є не війна.

Першою є відмінність.

Відмінність породжує межу.

Межа створює можливість взаємодії.

Взаємодія породжує напругу.

І лише окремою формою прояву цієї напруги може ставати конфлікт.

У такому випадку *polemos* означає не конкретну історичну війну, а саму можливість зустрічі різного.

Саме тому його значення виходить далеко за межі політики або військової історії.

Фактично Геракліт ставить питання, яке залишається відкритим і сьогодні: чи може існувати становлення без відмінності? Чи може існувати взаємодія без межі? Чи може існувати розвиток без напруги між різними станами буття?

У контексті даного дослідження особливого значення набуває саме ця постановка питання. Вона дозволяє розглядати війну не як вихідний пункт аналізу, а як один із можливих проявів більш загальної структури взаємодії.

При цьому варто наголосити, що гераклітівський *polemos* не повинен автоматично ототожнюватися з виправданням насильства. Між онтологічною напругою та конкретною війною існує принципова різниця. Одне описує структуру реальності, інше - одну з історичних форм її прояву.

Саме тому філософія Геракліта становить один із ключових теоретичних фундаментів даного дослідження. Вона вперше відкриває можливість розглядати конфлікт не як випадкове порушення порядку, а як явище, пов'язане з самою структурою відмінності, межі та взаємодії, через які здійснюється становлення світу.

1.5. Від polemos до межі: онтологічна модель взаємодії

Проведений аналіз дозволяє сформулювати питання, яке виходить за межі історико-філософської реконструкції гераклітівської думки. Якщо polemos справді пов'язаний не лише з війною у вузькому значенні цього слова, а з більш фундаментальною структурою реальності, то постає необхідність уточнити механізм його виникнення.

Для цього необхідно повернутися до категорії відмінності.

Будь-яка взаємодія передбачає існування різного. Абсолютна тотожність не створює підстав для взаємодії, оскільки взаємодія завжди є відношенням одного до іншого. Саме тому відмінність постає найпершою умовою будь-якого можливого зв'язку між формами буття.

Проте сама по собі відмінність ще не породжує жодних наслідків. Море може існувати окремо від гір. Світло може існувати окремо від темряви. Різні форми буття можуть залишатися відокремленими одна від одної доти, доки між ними не виникає простір зустрічі.

Таким простором виступає межа.

У межах даного дослідження межа розглядається не як лінія розділення, а як особлива форма співіснування різного. Вона одночасно розмежовує і поєднує. Саме тому межа є не завершенням взаємодії, а умовою її можливості.

Там, де виникає межа, виникає і можливість взаємного впливу.

Вода починає впливати на камінь.

Повітря впливає на воду.

Живий організм взаємодіє із середовищем.

Одна культура вступає у відносини з іншою.

Одна людина зустрічає іншу.

Саме в цей момент відмінність перестає бути просто фактом існування різного і перетворюється на процес взаємодії.

Будь-яка взаємодія, своєю чергою, породжує напругу.

Під напругою в даному випадку розуміється не обов'язково конфлікт або боротьба у звичному сенсі. Йдеться про ситуацію взаємного впливу, за якої кожна зі сторін змушена певною мірою враховувати існування іншої.

Море змінює берег.

Берег змінює рух моря.

Організм змінює середовище.

Середовище змінює організм.

Культура змінює людину.

Людина змінює культуру.

Жодна сторона не залишається повністю незмінною після взаємодії.

Саме тому напруга є не випадковим наслідком взаємодії, а її невід'ємною характеристикою.

Лише після цього виникає можливість конфлікту.

Конфлікт не є тотожним взаємодії.

Він є лише одним із можливих способів її розвитку.

Багато взаємодій завершуються співпрацею, обміном або взаємною адаптацією. Проте там, де інтереси, структури або способи існування виявляються несумісними, напруга може переходити у форму конфлікту.

У цьому сенсі війна є не початком онтологічного ланцюга, а одним із його можливих завершень.

Тому запропонована модель може бути представлена у такій послідовності:

відмінність → межа → взаємодія → напруга → конфлікт.

Війна займає в цій структурі особливе, але не первинне місце.

Вона є історичною, політичною та культурною формою прояву конфлікту, але не його джерелом.

Джерело лежить значно глибше - у самому факті існування відмінних форм буття, здатних вступати у взаємодію одна з одною.

Саме тому дослідження війни потребує виходу за межі суто політичного або соціального аналізу. Перш ніж поставити питання про причини конкретних воєн, необхідно поставити питання про умови можливості конфлікту як такого.

У цьому контексті гераклітівський *poletos* може бути переосмислений як позначення тієї фундаментальної напруги, що виникає на межі взаємодії різного і супроводжує будь-який процес становлення.

Таким чином, конфлікт постає не випадковим історичним відхиленням, а одним із можливих наслідків більш загальної онтологічної структури, в основі якої лежать відмінність, межа та взаємодія. 1.6. Від онтології конфлікту до проблеми війни

Якщо конфлікт може бути розглянутий як один із можливих наслідків взаємодії відмінних форм буття, то постає питання про місце війни в цій структурі.

Традиційно війна розглядається як політичне, історичне або соціальне явище. Її причини пояснюють боротьбою за ресурси, території, владу, безпеку чи ідеологічне домінування. Подібні пояснення дозволяють зрозуміти конкретні обставини окремих воєн, проте не відповідають на більш фундаментальне питання: чому сама можливість війни постійно відтворюється в людській історії?

Якщо війна є лише наслідком помилок окремих правителів, недосконалості політичних інститутів або випадкового збігу історичних обставин, тоді розвиток цивілізації мав би поступово усунути її з людського життя. Проте історичний досвід демонструє іншу картину. Попри розвиток права, науки, міжнародних організацій та демократичних інститутів, конфлікти продовжують виникати, змінюючи лише свої форми.

Це дозволяє припустити, що джерела війни можуть лежати глибше, ніж конкретні політичні причини.

Якщо будь-яка війна передбачає конфлікт, будь-який конфлікт передбачає взаємодію, а будь-яка взаємодія передбачає існування

відмінності, тоді війна може бути розглянута як один із можливих проявів більш загальної структури буття.

У такому випадку предметом аналізу стає вже не окрема війна, а сама можливість війни.

Не конкретна історична подія, а ті умови, за яких конфлікт узагалі стає можливим.

Саме тому подальший аналіз потребує звернення до історії європейської філософії війни. Від Гоббса до сучасності мислителі по-різному відповідали на питання про природу конфлікту. Одні вбачали в ньому фундаментальну характеристику людського існування. Інші вважали його наслідком недосконалості суспільства або людської природи. Саме між цими двома підходами розгортається одна з головних суперечок західної філософії.

У цьому контексті війна постає не лише як історична чи політична проблема, а як особливий спосіб осмислення відношення між конфліктом і порядком, відмінністю і єдністю, свободою і необхідністю.^{[1][1][1]}Водночас конфлікт і війна не є тотожними явищами. Не кожна взаємодія переходить у конфлікт, так само як не кожен конфлікт переходить у війну.

Конфлікт виникає тоді, коли різні форми буття прагнуть утвердити власний спосіб існування в межах спільного простору взаємодії. Проте навіть за наявності конфлікту сторони можуть зберігати можливість співіснування, компромісу або взаємного визнання.

Війна постає лише тоді, коли інша сторона починає сприйматися не як учасник взаємодії, а як загроза власному способу буття. У такому випадку конфлікт набуває антагоністичного характеру. Його метою стає вже не узгодження відмінностей, а усунення, підкорення або знищення того, що сприймається як несумісне з власним існуванням.

У цьому сенсі війна може бути розглянута як одна з крайніх форм розвитку конфлікту. Вона виникає не безпосередньо з факту відмінності, а через послідовність переходів від відмінності до взаємодії, від взаємодії до конфлікту, а від конфлікту — до антагонізму. Саме тому не всякий конфлікт стає війною, проте всяка війна передбачає наявність конфлікту.

Висновки до розділу I

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що відмінність, межа та взаємодія можуть бути розглянуті як фундаментальні онтологічні умови виникнення конфлікту. Показано, що конфлікт не виникає сам по собі, а постає наслідком взаємодії різних форм буття, між якими існує відмінність і формується межа як простір можливого контакту.

Встановлено, що межа виконує подвійну функцію: вона одночасно розділяє та поєднує різне. Саме тому межа виступає не лише умовою збереження відмінності, а й умовою виникнення взаємодії, напруги та можливого конфлікту.

Проаналізовано категорію полярності як один із можливих способів організації реальності. Показано, що взаємодія протилежностей може виступати джерелом руху, зміни та становлення як у природних процесах, так і в людському мисленні.

Особливе значення для дослідження має філософія Геракліта, у якій *polemos* розглядається не як окрема історична війна, а як фундаментальний принцип взаємодії протилежностей. Це дозволяє інтерпретувати конфлікт не лише як соціальне або політичне явище, а як один із можливих проявів більш загальної структури взаємодії різного.

У результаті запропоновано онтологічну модель, відповідно до якої виникнення конфлікту може бути представлене через послідовність: відмінність → межа → взаємодія → напруга → конфлікт. У цій структурі війна постає не як вихідна причина, а як одна з можливих історичних форм прояву конфлікту.

Отже, проведений аналіз дає підстави розглядати війну не лише як політичне чи соціальне явище, а як проблему, пов'язану з більш загальними умовами взаємодії різних форм буття. Саме тому подальше дослідження потребує звернення до природного світу, де взаємодія, напруга та конфлікт виявляються ще до появи людини та людської культури.

РОЗДІЛ II

ПРИРОДНІ ПЕРЕДУМОВИ КОНФЛІКТУ

2.1. Взаємодія протилежностей у фізичній реальності

Перш ніж ставити питання про походження війни, необхідно уточнити інше, більш фундаментальне питання: чи починається конфлікт разом із людиною?

Традиційно війна розглядається як явище культури, політики або історії. Проте така постановка питання вже виходить із припущення, що конфлікт є виключно людським феноменом. Водночас результати сучасного природознавства дозволяють поставити це припущення під сумнів.

Фізична реальність не є сукупністю ізольованих і самодостатніх об'єктів. Вона являє собою систему безперервних взаємодій, у межах яких різні сили, стани та структури перебувають у відносинах взаємного впливу та обмеження.

Показовим прикладом є існування самих зірок. Будь-яка зірка являє собою результат взаємодії двох протилежних тенденцій. З одного боку, гравітація прагне стиснути речовину до центру. З іншого боку, термоядерні реакції створюють тиск, спрямований назовні. Саме завдяки цій напрузі між двома різними процесами зірка зберігає свою структуру. Усунення будь-якої зі сторін призводить або до колапсу, або до руйнування системи. Якщо гравітація переважає, зірка колапсує. Якщо внутрішній тиск повністю долає гравітаційне стискання, зірка втрачає стабільність і переходить у новий етап еволюції. Її існування підтримується не усуненням протилежностей, а їхньою динамічною рівновагою.

Подібна картина спостерігається й на інших рівнях фізичної реальності. Електричні явища виникають через взаємодію позитивних і негативних зарядів. Магнітне поле передбачає існування полярності. Навіть сама структура речовини формується завдяки взаємодії різних фундаментальних сил.

У кожному з цих випадків ми спостерігаємо не гармонію в сенсі повної totoжності, а радше динамічну рівновагу, що виникає внаслідок взаємодії різного.

Особливий інтерес для даного дослідження становить проблема ентропії. Згідно з другим законом термодинаміки, ізольовані системи мають тенденцію до зростання неупорядкованості. Водночас у Всесвіті постійно виникають складні структури: галактики, зорі, планетні системи, хімічні сполуки і, зрештою, життя.

Цей парадокс демонструє, що порядок не існує окремо від процесів взаємодії. Навпаки, він часто виникає саме як результат складної динаміки різних сил, тенденцій і станів.

Звичайно, було б помилкою безпосередньо переносити фізичні закономірності на соціальне життя. Електричний заряд не веде війни із протилежним зарядом, а зірка не є політичним суб'єктом. Проте фізика демонструє дещо інше й значно важливіше для даного дослідження.

Вона показує, що взаємодія різного є однією з фундаментальних характеристик реальності.

Світ не складається з абсолютно ізольованих сутностей. Він складається із систем, що постійно вступають у відносини взаємного впливу.

Саме тому категорії відмінності, межі та взаємодії не можуть розглядатися виключно як продукти людського мислення або соціальної організації. Вони проявляються вже на рівні фізичної реальності.

Звісно, сама фізика ще не дає підстав говорити про конфлікт у власному значенні цього слова. Для цього необхідна наявність живих систем, здатних до конкуренції, вибору та боротьби за власне існування.

Проте вона дозволяє зробити важливий проміжний висновок.

Якщо взаємодія різного є фундаментальною характеристикою фізичного світу, то джерела конфлікту можуть лежати значно глибше за людську історію. Вони можуть бути пов'язані не лише з політичними або культурними обставинами, а з більш загальними умовами існування відмінних форм реальності.

Саме тому наступним кроком дослідження стає аналіз живої природи, де взаємодія різного вперше набуває форми конкуренції, боротьби та суперництва за виживання.

2.2. Конфлікт і конкуренція в живій природі

Після аналізу фізичної реальності постає наступне питання. Якщо на рівні природи ми виявляємо взаємодію різних сил і станів, то чи набуває ця взаємодія нових форм разом із появою життя?

Поставимо питання ще радикальніше.

Чи починається конфлікт разом із людиною?

Сучасна біологія дозволяє дати на це доволі однозначну відповідь.

Життя виникає не в умовах необмежених можливостей, а в умовах постійних обмежень. Будь-який живий організм існує в середовищі, де ресурси є скінченними. Простір обмежений. Їжа обмежена. Джерела енергії обмежені. Час життя також обмежений.

Саме тому життя від самого початку змушене вступати у відносини взаємного обмеження та конкуренції.

Межа території для вовка є не абстрактною категорією, а безпосередньою умовою виживання. Втрата мисливських угідь означає втрату доступу до їжі. Для окремої особини це може означати голод. Для зграї - загрозу існуванню.

Подібні явища спостерігаються і серед приматів. Дослідження шимпанзе, проведені Джейн Гудолл у Гомбе, продемонстрували, що окремі групи здатні роками вести організоване протистояння із сусідніми спільнотами. Патрулювання кордонів, засідки, напади на конкурентів і боротьба за територію виявилися не випадковими епізодами поведінки, а відносно стійкою формою міжгрупової взаємодії.

Подальші дослідження в Національному парку Кібале показали, що перемога однієї групи шимпанзе над іншою часто приводить до розширення контрольованої території та збільшення доступу до ресурсів. Наслідком цього стає зростання виживання потомства та довгострокова еволюційна перевага переможців.

Не менш показовими є соціальні комахи. Дослідження Едварда Осборна Вілсона продемонстрували високий рівень організації

колоній мурах. Деякі види здійснюють масштабні рейди, ведуть боротьбу за території, викрадають личинок інших колоній і використовують складні системи координації дій. Хоча застосування людського поняття війни до таких явищ потребує обережності, а сама поведінка комах значною мірою визначається інстинктивними механізмами, показовим залишається інше. Уже на цьому рівні організації життя можна спостерігати виникнення міжгрупового протистояння, боротьби за ресурси та захисту власного простору. Це свідчить про те, що окремі форми конфліктної взаємодії виникають задовго до появи людської культури, політики та державності.

Усе це дозволяє зробити важливе спостереження.

Вовки не створюють ідеологій.

Шимпанзе не пишуть маніфестів.

Мурахи не проголошують священних війн.

Проте вони демонструють те, що для даного дослідження є принципово важливим: конфлікт виникає задовго до появи держав, релігій, права і культури.

Ще задовго до появи людини живий світ уже існував у просторі меж, конкуренції та взаємного обмеження.

Саме тут особливо виразно проявляється логіка, сформульована в попередньому розділі.

Існують різні організми.

Між ними виникає межа.

На межі виникає взаємодія.

Взаємодія породжує напругу.

Напруга може переходити у конфлікт.

У цьому сенсі біологія демонструє, що конфлікт не є виключно культурним або політичним явищем. Його передумови виникають значно раніше й пов'язані із самою структурою життя як процесу, що відбувається в умовах множинності, обмеженості ресурсів та необхідності взаємодії.

Водночас із цього ще не випливає, що людська війна може бути повністю пояснена біологією. Конфлікт у природі та війна в людському суспільстві не є тотожними явищами. Саме тому наступним кроком дослідження має стати аналіз еволюції як процесу, у якому боротьба поєднується зі співпрацею, а конкуренція - з виникненням нових форм організації життя.

2.3. Еволюція як простір відмінності та становлення

Якщо попередній аналіз дозволив показати, що конкуренція та конфлікт не починаються разом із людиною, то наступним кроком стає питання про роль цих процесів у розвитку самого життя.

Тривалий час еволюцію намагалися описувати або як безперервну боротьбу, або як поступальний рух до дедалі досконаліших форм існування. Проте обидва підходи виявляються надто спрощеними. Життя не є ані суцільною війною, ані безперервною гармонією.

Фундаментальне значення для розуміння цього питання мають ідеї Чарльза Дарвіна. Теорія природного добору показала, що виживання живих організмів залежить від їхньої здатності взаємодіяти з навколишнім середовищем. Організм не існує окремо від світу. Він постійно перебуває у відносинах із середовищем, кліматом, іншими видами та представниками власного виду.

Саме тому еволюція відбувається не в ізоляції, а на межі.

Будь-який живий організм постійно перебуває між внутрішнім і зовнішнім, між власною структурою та середовищем, яке безперервно чинить на нього вплив. Там, де виникає ця взаємодія, виникає необхідність пристосування. А там, де виникає пристосування, виникає зміна.

У цьому сенсі еволюція може бути розглянута як історія безперервної взаємодії відмінностей.

Вид взаємодіє із середовищем.

Хижак взаємодіє із жертвою.

Організм взаємодіє з кліматом.

Популяція взаємодіє з іншими популяціями.

Жодна зі сторін не залишається незмінною.

Саме тому розвиток життя не є простим накопиченням властивостей. Він являє собою складний процес взаємного впливу, у межах якого кожна зміна породжує нові умови для подальших змін.

Особливо важливо, що еволюція демонструє не лише конкуренцію, а й співпрацю. Багато складних форм життя виникають завдяки кооперації. Клітини утворюють багатоклітинні організми. Організми вступають у симбіотичні відносини. Соціальні види формують складні системи взаємодії та розподілу функцій.

На перший погляд це може виглядати як заперечення конфлікту.

Проте більш уважний аналіз показує іншу картину.

Співпраця не усуває відмінність.

Навпаки, вона передбачає її.

Співпраця можлива лише там, де існують різні елементи, здатні вступати у взаємодію. Навіть найстійкіші форми кооперації залишаються результатом відносин між відмінними структурами.

У цьому контексті особливого значення набуває категорія становлення.

У попередньому розділі було показано, що межа є не лише лінією розділення, а й простором взаємодії. Тепер стає можливим зробити наступний крок.

Саме на межі взаємодії різного виникають умови для появи нового.

Берег існує лише тому, що зустрічаються море і суша.

Екосистема існує лише тому, що взаємодіють різні види.

Новий біологічний стан виникає лише тому, що організм змушений відповідати на виклики середовища.

Таким чином, становлення не є результатом ізоляції. Воно виникає там, де різне вступає у взаємодію.

Саме тому конфлікт не можна розглядати виключно як явище руйнування. У певних випадках він виступає одним із чинників, що супроводжують процеси зміни, адаптації та розвитку.

Це не означає, що конфлікт завжди є бажаним або морально виправданим. Проте це означає, що він може виконувати функцію, яка виходить за межі простого знищення.

У цьому сенсі еволюція демонструє важливу особливість реальності. Відмінність не лише створює можливість конфлікту. Вона одночасно створює можливість становлення.

Саме тому життя не може бути описане ні як безперервна війна, ні як безперервна гармонія. Воно розгортається в просторі взаємодії, де конкуренція і співпраця, напруга і рівновага, боротьба і взаємна адаптація постійно переплітаються між собою.

Звідси випливає важливий висновок для даного дослідження. Якщо конфліктні форми взаємодії присутні в природі задовго до появи людини, то людську війну складно пояснити виключно випадковими історичними обставинами. Водночас її не можна й безпосередньо виводити з біологічних закономірностей.

Саме ця проблема і вимагає окремого розгляду.

Тому наступним кроком стає критика біологізму - підходу, який намагається пояснити складні форми людського конфлікту виключно законами природи та еволюції.

2.4. Межі біологічного пояснення: критика біологізму

Попередній аналіз дозволив показати, що конфлікт не починається разом із людиною. Взаємне обмеження, конкуренція за ресурси та боротьба за виживання виникають значно раніше за появу культури, держави чи політики. Проте з цього ще не випливає, що людська війна може бути повністю пояснена законами біології.

Саме тут необхідно провести принципове розрізнення між конфліктом як явищем природи та війною як явищем людського світу.

Біологізм у різних формах виходить із припущення, що складні соціальні процеси можуть бути безпосередньо виведені з природних механізмів боротьби за існування. У такій перспективі війна часто розглядається як продовження еволюційної конкуренції, а політичні конфлікти - як складніші форми тих самих процесів, які спостерігаються у світі тварин.

Подібна позиція має певні підстави. Людина справді залишається біологічною істотою. Вона успадкувала значну частину поведінкових механізмів, сформованих упродовж еволюції. Проте проблема полягає в тому, що людське існування не вичерпується біологічним рівнем.

Людина живе не лише серед речей.

Вона живе серед смислів.

Саме ця обставина радикально змінює характер конфлікту.

Вовки захищають територію.

Проте вони не створюють концепцій батьківщини.

Шимпанзе вступають у міжгрупові зіткнення.

Проте вони не формують історичних наративів.

Мурахи ведуть боротьбу за ресурси.

Проте вони не створюють політичних ідеологій.

Людська війна принципово відрізняється тим, що її учасниками стають не лише тіла, а й символи.

Люди здатні воювати не лише за їжу, воду чи територію. Вони можуть воювати за релігійні переконання, політичні принципи, історичну пам'ять, національну ідентичність або навіть за уявлення про справедливий суспільний порядок.

Саме тому між біологічною конкуренцією та людською війною виникає якісний розрив.

Біологія може пояснити можливість конфлікту.

Проте вона не здатна повністю пояснити його конкретний зміст.

Людина є, можливо, єдиною істотою, здатною жертвувати власним виживанням заради символічних цінностей. В історії неодноразово траплялися ситуації, коли люди свідомо обирали смерть замість відмови від віри, переконань або свободи. Подібна поведінка виходить далеко за межі простої боротьби за біологічне існування.

Саме тому редукція війни до природного добору або боротьби за ресурси виявляється недостатньою.

Більше того, історія ХХ століття показала небезпечні наслідки подібних спрощень. Спроби безпосередньо переносити біологічні закономірності на суспільство нерідко ставали підґрунтям різних форм соціального дарвінізму, расових теорій та політичних доктрин, які намагалися виправдати насильство нібито природними законами розвитку.

Однак критика біологізму не означає заперечення біологічних передумов конфлікту.

Проблема полягає не в тому, що біологія помиляється.

Проблема полягає в тому, що вона описує лише один рівень реальності.

Людська війна виникає там, де біологічна основа поєднується з мовою, пам'яттю, символом і культурою.

Саме культура перетворює боротьбу за територію на боротьбу за батьківщину.

Саме культура перетворює суперництво груп на політичні конфлікти.

Саме культура створює ідеї, заради яких люди готові жертвувати життям.

У цьому сенсі людська війна є не просто продовженням природи.

Вона є результатом накладання природних механізмів на символічний світ культури.

Тому дослідження конфлікту не може завершуватися ані на рівні фізики, ані на рівні біології. Вони дозволяють зрозуміти умови виникнення взаємодії, конкуренції та боротьби, проте не пояснюють того способу, в який людина наділяє ці процеси смыслом.

Саме тому наступний етап дослідження вимагає переходу від природи до культури.

Якщо в природному світі конфлікт виникає через взаємодію відмінних форм життя, то в людському світі він дедалі більше починає здійснюватися через мову, символи, цінності та колективні уявлення.

Отже, для розуміння війни недостатньо дослідити її природні передумови. Необхідно також зрозуміти, яким чином культура перетворює конфлікт на один із механізмів формування людської цивілізації. Саме цьому буде присвячений наступний розділ.

Висновки до розділу II

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що конфлікт не може бути розглянутий виключно як продукт людської історії або культури. Уже на рівні фізичної реальності виявляються процеси взаємодії різних сил і станів, що формують динамічні структури та умови їхнього існування. На рівні живої природи ця взаємодія набуває форм конкуренції, боротьби за ресурси, територію та виживання.

Водночас біологічні закономірності не дають достатніх підстав для пояснення людської війни. На відміну від інших живих організмів, людина існує не лише у світі природних обмежень, а й у світі символів, смислів і колективних уявлень. Саме тому людський конфлікт набуває якісно нових форм, які не можуть бути повністю зведені до механізмів біологічної конкуренції.

Проведений аналіз показує, що в основі природних процесів лежать відмінність, взаємодія та взаємний вплив, які створюють можливість виникнення напруги й конфлікту. Проте війна як історичне та культурне явище виникає лише тоді, коли ці процеси опосередковуються мовою, пам'яттю, символічними системами та формами колективної організації.

Отже, конфлікт не починається разом із людиною, проте лише разом із людиною він набуває символічного, культурного та політичного виміру. Саме тому наступним етапом дослідження стає аналіз культури як особливої форми осмислення та трансформації конфлікту.

РОЗДІЛ III

ВІД POLEMOS ДО КУЛЬТУРИ: КОНФЛІКТ ЯК МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

3.1. Слово як нова форма взаємодії

Після аналізу природних передумов конфлікту виникає закономірне питання: якщо боротьба за ресурси, територію та виживання існувала задовго до появи людини, то що саме змінюється разом із виникненням культури?

Найпоширеніша відповідь полягає в тому, що людина створює мову як засіб спілкування та передавання інформації. Проте таке пояснення не вичерпує всіх функцій слова в історії людського розвитку.

Людина не перестає бути частиною світу, сформованого в умовах обмежених ресурсів, конкуренції та необхідності виживання. Водночас поява мови відкриває новий спосіб взаємодії між людьми. Поряд із фізичним впливом виникає можливість впливати на поведінку інших через слово.

Однією з можливих інтерпретацій походження мови є підхід, відповідно до якого слово спочатку виконувало не стільки описову, скільки регулятивну функцію. У такому розумінні мова виникає як засіб координації поведінки та впливу на дії інших членів спільноти. Особливий інтерес у цьому контексті становлять ідеї Бориса Поршнева, який пов'язував походження людської мови з механізмами інтердикції та сугестії. Незалежно від ступеня прийнятності цієї теорії, вона привертає увагу до важливої особливості слова: мова не лише передає інформацію, а й здатна спрямовувати людську поведінку.

Саме тому поява мови означає виникнення нового способу взаємодії між людьми. Відтепер координація спільних дій, передавання досвіду та організація колективної поведінки можуть здійснюватися не лише через безпосередній фізичний контакт, а й через систему знаків і значень.

У цьому контексті особливого значення набуває дієвий характер слова. На відміну від багатьох інших сигналів, слово не лише позначає предмет або явище, а й здатне викликати певні реакції, очікування та моделі поведінки.

Психологічні дослідження свідчать, що слово здатне викликати образи, емоційні реакції та поведінкові установки навіть за відсутності самого предмета. Завдяки цьому мова створює можливість впливу на людину без безпосереднього фізичного контакту. Слово може формувати очікування, породжувати страх або надію, викликати довіру чи ворожість, а також спрямовувати подальші дії індивіда та спільноти.

Особливо виразно ця властивість мови проявляється на рівні великих людських спільнот. Завдяки слову стає можливою координація колективних дій без безпосереднього фізичного примусу. Мова здатна формувати спільні емоції, оцінки та моделі поведінки, створюючи підґрунтя для колективної солідарності, мобілізації або протистояння.

Саме тому разом із розвитком мови виникає новий вимір конфлікту. Якщо у природному світі боротьба здійснюється переважно через безпосередню взаємодію тіл, то в людському світі дедалі більшого значення набуває боротьба уявлень, переконань і систем смислів.

Відтепер перевага може досягатися не лише через фізичне усунення супротивника, а й через вплив на його переконання, оцінки та спосіб сприйняття реальності. Конфлікт поступово переходить у символічну площину, де предметом боротьби стають уже не тільки ресурси або території, а й значення, цінності та картини світу.

Таким чином, поява слова не усуває логіку конфлікту, виявлену в попередніх розділах. Відмінність продовжує існувати, межі продовжують виникати, а напруга продовжує супроводжувати взаємодію різного. Проте тепер ці процеси дедалі частіше проявляються не між фізичними тілами, а між уявленнями, переконаннями та системами смислів.

Саме тому слово можна розглядати як одну з найважливіших передумов виникнення культури. Воно не лише створює можливість комунікації, а й відкриває новий тип взаємодії, у межах якого боротьба за простір поступово доповнюється боротьбою за свідомість.

3.2. Символ, пам'ять і формування колективної реальності

Поява слова створює можливість безпосереднього впливу однієї людини на іншу. Проте сам по собі акт мовлення ще не утворює культуру. Для виникнення культури необхідна поява більш стійких структур, здатних зберігати та передавати значення незалежно від конкретного мовця та конкретної ситуації спілкування. Такою структурою виступає символ.

На відміну від окремого слова, яке функціонує в межах конкретного акту комунікації, символ здатний накопичувати, зберігати та відтворювати значення протягом тривалого часу. Саме тому він є одним із фундаментальних механізмів культурної спадковості. Завдяки символам людські спільноти отримують можливість передавати не лише практичні навички, а й уявлення про світ, систему цінностей, колективний досвід та історичну пам'ять.

У цьому контексті принципового значення набуває здатність людини існувати не лише у світі фізичних об'єктів, а й у світі значень. Багато явищ людської культури не можуть бути пояснені виключно через їхні матеріальні властивості. Їхнє суспільне значення визначається насамперед символічним змістом, який надає їм певна спільнота.

Територія може сприйматися як географічний простір, проте водночас набувати значення батьківщини. Архітектурна споруда може виконувати практичну функцію, але одночасно виступати символом віри, влади або історичної пам'яті. Подібним чином прапори, герби, пам'ятники, релігійні образи та інші культурні артефакти набувають значення, яке значно перевищує їхню матеріальну форму.

Саме через символ формується колективна пам'ять. На відміну від біологічної спадковості, яка передає генетичну інформацію, культура забезпечує передачу смислів, знань і способів інтерпретації світу. Кожне нове покоління успадковує не лише результати матеріальної діяльності попередників, а й сформовані системи цінностей, уявлення про справедливість, героїзм, належне та неналежне.

Унаслідок цього культуру можна розглядати як особливу форму надіндивідуальної пам'яті, що забезпечує безперервність історичного існування людських спільнот. Саме вона дозволяє досвіду окремих поколінь зберігатися та впливати на поведінку людей через тривалий час після зникнення його безпосередніх носіїв.

Проте разом із виникненням символічного простору виникає і новий вимір конфлікту. Якщо на біологічному рівні боротьба переважно пов'язана з ресурсами та виживанням, то в культурному просторі предметом суперечності дедалі частіше стають самі значення. Люди вступають у конфлікти не лише через матеріальні інтереси, а й через відмінні інтерпретації історії, справедливості, свободи, релігії чи колективної ідентичності.

У цьому контексті особливого значення набувають ідеї пізнього Вітгенштайна. Відповідно до концепції мовних ігор, значення не існує як самостійна сутність, прихована всередині слова, а формується в процесі його соціального використання. Це означає, що різні спільноти можуть не лише користуватися різними символічними системами, а й по-різному інтерпретувати одні й ті самі явища реальності.

З цієї точки зору конфлікт може виникати не лише між інтересами, а й між різними системами значень. У такому випадку суперечка стосується не стільки розподілу ресурсів, скільки визначення смислу подій, цінностей і соціальних норм.

Таким чином, поява символу створює умови для формування культури як особливого простору колективної пам'яті та спільних значень. Водночас саме символічний характер культури породжує нові форми відмінності та нові форми конфлікту. Межі починають проходити не лише між територіями чи соціальними групами, а й між різними способами розуміння світу. Саме тому історія культури може бути розглянута як процес безперервного формування, відтворення та переосмислення символічних меж, через які людські спільноти визначають власну ідентичність і своє місце в реальності.

3.3. Право і держава як механізми впорядкування конфлікту

Поява мови, символу та колективної пам'яті радикально розширює можливості взаємодії між людьми. Проте одночасно вона збільшує і масштаби конфлікту. Якщо в природному світі суперництво переважно обмежується безпосередньою боротьбою за ресурси, то в людських спільнотах до нього додаються суперечки щодо норм, цінностей, вірувань та колективних уявлень.

У міру зростання людських спільнот проблема конфлікту набуває нового значення. Те, що в межах невеликої групи могло вирішуватися через особисті зв'язки або безпосередню взаємодію, у великих спільнотах починає становити загрозу для їхнього існування. Виникає необхідність у механізмах, здатних регулювати відносини між людьми незалежно від їхніх особистих якостей, походження чи сили.

Саме в цьому контексті формується право.

Право виникає не як заперечення конфлікту, а як спроба надати йому передбачуваної форми. Його головне завдання полягає не в усуненні суперечностей, а в обмеженні способів їхнього розв'язання. Інакше кажучи, право прагне замінити необмежене протистояння системою правил, які визнаються членами певної спільноти.

У цьому сенсі право можна розглядати як особливу форму символічної межі. Якщо природна межа виникає між різними формами буття, то правова межа виникає між різними суб'єктами соціальної взаємодії. Вона визначає допустимі форми поведінки та встановлює межі реалізації інтересів, перетворюючи потенційний конфлікт на впорядковану форму співіснування.

Подальшим розвитком цієї логіки стає виникнення держави.

Історично держава постає як одна з найскладніших форм організації колективного життя. Вона концентрує у своїх руках право встановлювати загальнообов'язкові норми, контролювати їхнє виконання та застосовувати санкції у випадку їхнього порушення.

З цієї точки зору держава може бути розглянута як інституціоналізація межі. Вона створює простір, у межах якого різні групи, інтереси та способи життя можуть співіснувати без постійного переходу до відкритого насильства. Саме тому історія державності нерозривно пов'язана з історією спроб упорядкувати конфлікт.

Проте принципово важливо наголосити, що ні право, ні держава не усувають конфлікт як такий, а лише змінюють форму його існування.

Політична конкуренція частково витісняє фізичне протистояння, судова процедура - практику приватної помсти, а парламентська дискусія - безпосередню боротьбу між суспільними групами.

Інакше кажучи, конфлікт дедалі більше переходить із фізичної площини в символічну та інституційну.

Саме тому право і держава не можуть розглядатися як остаточне подолання *polemos*. Вони радше є історичними механізмами його організації. Людство не виходить за межі конфлікту, а створює способи співіснування з ним.

У цьому полягає одна з фундаментальних особливостей культури. На відміну від природних процесів, вона не лише реагує на конфлікт, а й виробляє спеціальні інститути для його регулювання. Саме завдяки цьому стає можливим існування складних суспільств, здатних об'єднувати мільйони людей у межах єдиного політичного порядку.

Разом із тим сам факт існування права та держави свідчить про те, що проблема конфлікту не зникає. Навпаки, необхідність постійного відтворення цих інститутів демонструє, що відмінність, суперечність і напруга залишаються невід'ємними характеристиками людського співіснування.

Висновки до розділу III

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що поява мови, символу та культури не усуває конфлікт, а переводить його на новий рівень існування. Якщо в природному світі взаємодія відбувається переважно через фізичні та біологічні механізми, то в людському світі дедалі більшого значення набувають смисли, символи та колективні уявлення. Унаслідок цього боротьба за ресурси поступово доповнюється боротьбою за значення, пам'ять, ідентичність та право визначати спосіб розуміння реальності.

Особливе значення в цьому процесі мають мова, символ і колективна пам'ять, які створюють можливість формування надіндивідуального культурного простору. Саме в межах цього простору виникають нові форми взаємодії та нові форми конфлікту, пов'язані не лише з матеріальними інтересами, а й зі смислами, цінностями та способами інтерпретації світу.

Таким чином, культура постає не як заперечення конфлікту, а як особлива форма його трансформації. Вона створює нові механізми взаємодії між людьми, але водночас породжує нові символічні межі, навколо яких виникають суперечності та протистояння. Унаслідок цього конфлікт набуває якісно нових форм існування, пов'язаних із

мовою, пам'яттю, ідентичністю, цінностями та політичними інститутами.

РОЗДІЛ IV

ФІЛОСОФСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВІЙНИ

Попередні розділи були присвячені аналізу конфлікту як можливого наслідку відмінності, межі та взаємодії різних форм буття. Було показано, що відносини напруги та взаємного обмеження виявляються не лише в людському суспільстві, а й на фізичному, біологічному та культурному рівнях організації реальності.

Проте сама наявність конфлікту ще не пояснює його смислу.

Саме тому проблема війни посідає особливе місце в історії філософії. Протягом століть європейські мислителі намагалися зрозуміти, чи є війна випадковим наслідком людських помилок, результатом недосконалості суспільних інститутів або ж проявом більш глибоких закономірностей людського існування та історичного розвитку.

У різні епохи на це питання давалися принципово різні відповіді. Одні мислителі розглядали конфлікт як загрозу, яку необхідно максимально обмежити. Інші вбачали в ньому рушійну силу історії, культури або самого процесу становлення. Саме тому аналіз основних філософських концепцій війни дозволяє простежити, яким чином змінювалося розуміння конфлікту в європейській думці та наскільки ці підходи здатні пояснити війну як одну з форм взаємодії різних форм буття.^{[1][2][3][4][5][6][7][8][9][10]} Особливий інтерес для даного дослідження становить філософія модерної доби, у межах якої проблема конфлікту вперше стає безпосередньою основою для пояснення походження політичного порядку. Якщо антична та середньовічна традиції переважно виходили з уявлень про належний порядок, гармонію або моральну мету людського співіснування, то мислителі Нового часу дедалі частіше звертаються до питання про ті суперечності, які передують виникненню держави та суспільних інститутів. Саме тому подальший аналіз доцільно розпочати з філософії Томаса Гоббса, у якій проблема конфлікту вперше набуває статусу вихідного принципу пояснення політичної організації людського життя.

4.1. Томас Гоббс: війна як умова виникнення політичного порядку

Філософія Томаса Гоббса посідає особливе місце в історії осмислення конфлікту. Якщо значна частина попередньої традиції намагалася пояснити суспільний порядок через моральні чесноти, природну гармонію або божественний задум, то Гоббс обирає протилежний напрямок аналізу. Він починає не з порядку, а з питання про те, що відбувається за його відсутності.

Саме тому центральне місце у його філософії займає концепція природного стану. Йдеться не стільки про історичний опис реального минулого людства, скільки про філософський експеримент, покликаний виявити фундаментальні умови людського співіснування.

У природному стані людина не може бути впевненою у власній безпеці. Причина полягає не лише у відмінності інтересів чи прагнень. Гоббс звертає увагу на більш фундаментальну обставину - природну рівність людей.

Ця рівність не означає однаковості фізичних або розумових здібностей. Люди суттєво відрізняються між собою. Проте навіть найслабша людина здатна за певних обставин убити найсильнішу - хитрістю, змовою або використанням знарядь. Саме тому жодна перевага не гарантує абсолютної безпеки.

Унаслідок цього кожна людина змушена враховувати можливість загрози з боку іншої. Відмінність між людьми не зникає, проте жодна з цих відмінностей не здатна остаточно усунути можливість конфлікту. Саме тому природний стан постає як простір постійної невизначеності, де війна існує не лише як фактичне зіткнення, а як постійна можливість такого зіткнення.

Саме в цьому контексті Гоббс формулює відоме положення про «війну всіх проти всіх». Важливо зазначити, що під війною він розуміє не лише безперервні бойові дії. Війна постає передусім як стан, у якому ніхто не може бути впевненим у намірах іншого, а тому змушений постійно враховувати можливість насильства.

У цьому сенсі філософія Гоббса має особливе значення для даного дослідження. Вона демонструє, що конфлікт не обов'язково виникає через ненависть, жорстокість або моральну зіпсованість людини. Для його виникнення достатньо самої можливості взаємної загрози між

людьми, які перебувають у просторі невизначеності та не мають загального механізму врегулювання суперечностей.

Фактично Гоббс одним із перших у модерній європейській філософії показує, що можливість війни закладена в самій структурі людських відносин. Там, де існують різні люди, виникають різні інтереси, прагнення та способи бачення світу. Там, де існує відмінність, виникає межа. А там, де існує межа, завжди присутня можливість суперечності.

Водночас саме тут виявляється і межа гоббсівського підходу. Попри всю радикальність свого аналізу, Гоббс розглядає конфлікт переважно як проблему, що потребує подолання. Війна для нього не є джерелом становлення або розвитку і постає як небезпечний стан, від якого люди мають звільнитися через створення політичного порядку.

Саме тому центральною фігурою його політичної теорії стає Левіафан - суверенна влада, якій люди добровільно передають частину власної свободи в обмін на безпеку. Держава в цьому випадку виступає механізмом обмеження конфлікту. Вона встановлює загальні правила взаємодії та створює порядок, здатний стримувати руйнівні наслідки людських суперечностей.

Проте з позиції даного дослідження постає принципове питання. Якщо держава виникає як відповідь на конфлікт, то чи не свідчить це про те, що конфлікт є більш первинним явищем, ніж сама політична організація суспільства? Якщо політичний порядок потребує спеціального механізму для власного підтримання, то сама можливість суперечності повинна передувати його виникненню.

Саме в цьому полягає головне значення філософії Гоббса для даної роботи. Вона дозволяє побачити, що політичний порядок не усуває проблему конфлікту, а виникає як одна з відповідей на нього. Водночас питання про більш фундаментальні умови виникнення відмінності, межі та взаємодії залишається у нього відкритим.

Саме тому подальший розвиток європейської філософії поступово зміщує увагу від проблеми стримування конфлікту до питання про його роль у становленні історії, культури та самого людського буття. Однією з найвпливовіших спроб такого переосмислення стала філософія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля.

4.2. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель: суперечність як умова розвитку

Якщо Гоббс розглядає конфлікт передусім як загрозу, від якої люди прагнуть захиститися через створення держави, то у філософії Гегеля суперечність набуває принципово іншого статусу. Вона більше не виступає виключно руйнівною силою. Навпаки, саме суперечність стає одним із головних механізмів розвитку.

У цьому полягає одна з найважливіших відмінностей між гоббсівською та гегелівською традиціями. Якщо для Гоббса конфлікт є проблемою, яку необхідно стримувати, то для Гегеля суперечність стає умовою руху, оскільки там, де відсутня суперечність, відсутній і розвиток.

Центральною для його філософії стає ідея діалектики. Реальність не постає як застигла сукупність готових сутностей. Кожна форма буття містить власну обмеженість, яка з часом породжує суперечність. Саме ця суперечність стає джерелом переходу до нової форми.

У такому розумінні конфлікт перестає бути випадковістю історії. Він виявляється внутрішньо пов'язаним із самим процесом становлення де історія рухається не попри суперечності, а через них.

Особливого значення ця логіка набуває у гегелівському розумінні свідомості. Людина не може повністю усвідомити себе ізольовано. Для самопізнання їй необхідна присутність іншого. Саме тому одна з найвідоміших частин гегелівської філософії - діалектика пана і раба - починається з боротьби за визнання.

У цьому випадку конфлікт виникає не через боротьбу за ресурси чи фізичне виживання. Його джерелом стає прагнення бути визнаним іншою свідомістю як самостійна й вільна істота. Таким чином, боротьба вперше виходить за межі матеріального протистояння і перетворюється на необхідну умову становлення самосвідомості.

Для даного дослідження ця обставина має особливе значення. Якщо у Гоббса конфлікт виникає між індивідами, які прагнуть безпеки, то у Гегеля він виникає між свідомостями, які прагнуть визнання. Внаслідок цього предметом боротьби стають не лише речі, а й свобода, статус, гідність та право бути визнаним іншими.

Водночас гегелівська концепція дозволяє по-новому поглянути на проблему межі. Межа більше не постає виключно як лінія розділення. Вона стає простором зустрічі різних свідомостей. Саме на цій межі виникає можливість як конфлікту, так і взаємного визнання. Як без іншого неможливе самопізнання, так без взаємодії неможлива повнота самосвідомості. Саме тому суперечність у Гегеля є не лише джерелом боротьби, а й умовою історичного розвитку та становлення духу.

У цьому сенсі філософія Гегеля виявляється значно ближчою до окремих інтуїцій Геракліта, ніж до традиції, що прагнула остаточного усунення конфлікту. Хоча Гегель не ототожнює суперечність із війною, він розглядає напругу між різними формами буття як необхідну умову розвитку реальності.

Проте саме тут виявляється і певне обмеження гегелівського підходу. Прагнучи побачити у суперечності рушійну силу історичного розвитку, він значною мірою підпорядковує конфлікт логіці історичного прогресу. У результаті війна та боротьба нерідко починають розглядатися насамперед як моменти більш загального процесу саморозгортання духу.

З позиції даного дослідження постає питання, чи будь-який конфлікт справді веде до вищої форми розвитку. Як було показано раніше, взаємодія різного може породжувати не лише боротьбу, а й нові форми співіснування, організації та взаємного доповнення. Історичний досвід демонструє, що суперечності здатні породжувати не лише розвиток, а й руйнування, деградацію та тривалі катастрофи. Саме тому проблема конфлікту не може бути повністю зведена до логіки прогресу.

Попри це, значення філософії Гегеля для даного дослідження є надзвичайно важливим. Якщо Гоббс показав, що можливість війни передує державі, то Гегель продемонстрував, що суперечність може бути не лише загрозою порядку, а й однією з умов становлення самосвідомості та історичного розвитку. Саме завдяки цьому конфлікт уперше постає не лише як проблема політики, а як фундаментальна характеристика процесу становлення.

Наступний етап осмислення цієї проблеми пов'язаний із філософією Артура Шопенгауера, який переносить джерело боротьби ще глибше - у саму структуру життя.

4.3. Артур Шопенгауер: боротьба як прояв волі до ЖИТТЯ

Якщо Гоббс пов'язує конфлікт із природним станом людських відносин, а Гегель розглядає суперечність як умову історичного розвитку, то Артур Шопенгауер переносить джерело боротьби на ще глибший рівень. Для нього конфлікт виникає не лише між людьми і не лише в історії. Його витoki приховані в самій структурі життя.

Центральним поняттям філософії Шопенгауера є воля. На відміну від традиційної метафізики, яка намагалася пояснити світ через розум, порядок або божественний задум, Шопенгауер вбачає основу реальності в ірраціональному прагненні до існування. Усе живе прагне зберегти себе, продовжити власне буття та розширити сферу свого існування.

Саме тому життя ніколи не перебуває у стані остаточної рівноваги. Задоволене бажання не ліквідує нестачу, а лише поступається місцем новій. Досягнута мета не завершує рух волі, а відкриває новий горизонт прагнень. Саме тому боротьба постає не випадковим відхиленням від норми, а закономірним наслідком самої структури життя.

Особливе значення для даного дослідження має те, що Шопенгауер фактично руйнує уявлення про можливість остаточного примирення. Якщо джерело конфлікту міститься в самій волі до життя, то жодна політична система, жодна форма державного устрою і жодна моральна доктрина не здатні повністю усунути боротьбу. Вони можуть лише змінювати форми її прояву.

У цьому аспекті його філософія несподівано зближується з окремими висновками попередніх розділів даного дослідження. Біологічний світ уже демонстрував, що взаємодія живих організмів нерозривно пов'язана з конкуренцією за простір, енергію та можливість продовження життя. Шопенгауер надає цій інтуїції метафізичного виміру. Те, що в біології проявляється як боротьба за існування, у його філософії постає як універсальний прояв волі.

Саме тому конфлікт перестає бути виключно соціальним або політичним явищем. Він стає характеристикою самого життя. Кожен організм прагне реалізувати власне існування. Проте світ складається

не з однієї волі, а з безлічі волевиявлень, які неминуче перетинаються між собою. Там, де вони зустрічаються, виникає суперечність, а отже - конфлікт, боротьба та війна.

Для даного дослідження особливо важливим є те, що Шопенгауер фактично переносить конфлікт із площини історії у площину онтології. Якщо Гоббс пояснював війну через особливості людських відносин, а Гегель - через логіку розвитку свідомості та історії, то Шопенгауер знаходить її передумови в самій природі життя. Боротьба виявляється старшою за державу, культуру та політичні інститути.

Проте саме тут виявляється і певна межа його концепції. Прагнучи пояснити всю реальність через єдиний принцип волі, Шопенгауер значною мірою зводить різноманіття форм конфлікту до одного джерела. У результаті війна, суперечка, конкуренція та творча напруга ризикують перетворитися лише на різні прояви одного й того самого процесу.

З позиції даного дослідження подібне пояснення є недостатнім. Адже конфлікт не завжди призводить до руйнування. Як було показано раніше, взаємодія різного може породжувати не лише боротьбу, а й нові форми організації, співіснування та становлення. Межа між морем і скелями утворює берег, зіткнення свідомостей породжує мову, а перетин різних систем значень стає підґрунтям культури. Тому конфлікт не може бути зведений виключно до сліпого прагнення до існування.^{[17][18]}

Попри це, значення Шопенгауера для даного дослідження є надзвичайно важливим. Він одним із перших послідовно показав, що джерела боротьби слід шукати не лише в політиці, праві чи суспільних інститутах. Конфлікт може бути пов'язаний із самою структурою життя. Саме ця ідея стане відправною точкою для подальших міркувань Фрідріха Ніцше, який спробує переосмислити боротьбу вже не як трагедію існування, а як умову творчого самоперевершення людини.

4.4. Фрідріх Ніцше: конфлікт як умова самоперевершення

Якщо Гегель розглядає суперечність насамперед як умову становлення самосвідомості та історичного розвитку, а Шопенгауер вбачає джерело

боротьби у самій структурі життя, то Фрідріх Ніцше здійснює ще один важливий поворот у розумінні конфлікту. Він переносить центр уваги із суспільства, історії та навіть життя як такого на саму людину та її здатність до самоперевершення.

Центральне місце в його філософії посідає поняття волі до влади. Йдеться не лише про політичне панування або прагнення підкоряти інших. У ширшому сенсі воля до влади означає прагнення живого до розширення власних можливостей, подолання обмежень та утвердження себе у світі.

Саме тому конфлікт у Ніцше набуває нового значення. Він перестає бути лише боротьбою за виживання. Людина здатна вступати у протистояння не тільки заради збереження життя, а й заради перевершення власного стану. У цьому сенсі боротьба стає не лише реакцією на нестачу, а й проявом творчої сили, яка прагне виходу за власні межі.

Особливого значення набуває критика традиційної європейської моралі. На думку Ніцше, значна частина моральних систем намагалася не зрозуміти природу конфлікту, а нейтралізувати його. Ідеали покори, рівності або загального примирення нерідко розглядалися як безумовне благо. Проте Ніцше підозрює, що за прагненням остаточно усунути боротьбу може приховуватися не подолання слабкості, а її закріплення.

У цьому контексті він ставить незручне питання: чи не втрачає людина разом із конфліктом і здатність до розвитку?

Для даного дослідження ця постановка проблеми має особливе значення. Якщо Гоббс прагнув захистити людину від війни, Гегель намагався осмислити роль суперечності в історичному розвитку, а Шопенгауер вбачав боротьбу в самій структурі життя, то Ніцше звертає увагу на внутрішній вимір конфлікту. Його цікавить не стільки боротьба між людьми, скільки боротьба людини із власною завершеністю.

Саме тому особливе місце у його філософії посідає образ надлюдини як символу постійного самоперевершення. Людина постає не як завершена сутність, а як істота, що перебуває у процесі безперервного становлення.

У цьому сенсі конфлікт дедалі більше переміщується всередину самої людини. Найважливішою боротьбою стає не боротьба з іншими, а

боротьба із власними межами, звичками, страхами та формами залежності. Межа проходить уже не лише між людьми, державами чи соціальними групами. Вона проходить усередині самої людини - між тим, ким вона є, і тим, ким вона здатна стати.

Для логіки даного дослідження цей момент є принципово важливим. Якщо раніше межа розглядалася переважно як простір взаємодії між різними формами буття, то у Ніцше вона набуває внутрішнього виміру. Саме на цій межі виникає напруга, яка може породжувати як руйнування, так і розвиток.

Проте саме тут виявляється і певне обмеження ніцшеанського підходу. Як було показано раніше, взаємодія різного може породжувати не лише боротьбу, а й нові форми співіснування, культури та взаємного доповнення. Межа є не лише простором конфлікту, а й простором зустрічі. У зв'язку з цим постає питання: чи будь-яке становлення справді потребує подолання та боротьби? Чи не виникають деякі форми розвитку також через співпрацю, діалог та взаємне збагачення різного?

Попри це, значення Ніцше для даного дослідження є надзвичайно важливим. Він одним із перших радикально поставив питання про творчу роль конфлікту в процесі становлення людини. Якщо у Гегеля суперечність насамперед забезпечує розвиток самосвідомості та історії, то у Ніцше вона стає умовою самоперевершення особистості. Саме завдяки цьому проблема конфлікту виходить за межі політики та соціальних відносин і дедалі глибше проникає у саму структуру людського існування.

Наступний етап осмислення цієї проблематики пов'язаний із філософією Мартіна Гайдегера, який переносить питання конфлікту, межі та взаємодії ще глибше - на рівень самого відкриття буття.

4.5. Мартін Гайдегер: межа як умова відкриття буття

У філософії Мартіна Гайдегера проблема конфлікту набуває принципово нового значення. Якщо Гоббс пов'язував боротьбу з умовами людського співіснування, Гегель - із розвитком історії та свідомості, Шопенгауер - із волею до життя, а Ніцше - із самоперевершенням людини, то Гайдегер переносить питання ще глибше - до самого способу відкриття буття.

Особливого значення для даного дослідження набуває його звернення до спадщини Геракліта. Відомий фрагмент «*rolemos* є батьком усього і царем усього» Гайдегер трактує не як опис війни у звичному розумінні. Його цікавить значно фундаментальніший рівень. Він намагається зрозуміти, яким чином узагалі стає можливим відкриття світу.

У своїх лекціях про Геракліта Гайдегер переосмислює поняття *rolemos* через категорію *Streit* - суперечка, боротьби або роздору. Проте йдеться не про військовий конфлікт і не про політичне протистояння. *Streit* позначає первинну напругу, через яку світ уперше відкривається людині.

На відміну від класичної метафізики, яка часто прагнула мислити буття як завершену та самодостатню присутність, Гайдегер виходить із того, що будь-яке явлення можливе лише через розрізнення. Річ стає собою лише тому, що вона відокремлена від іншого. Без відмінності немає форми. Без межі немає присутності.

Саме тому світ відкривається не через усунення відмінностей, а через їхню взаємодію.

Ця думка особливо яскраво проявляється у праці «Походження твору мистецтва», де Гайдегер описує взаємодію світу (*Welt*) і землі (*Erde*). Світ означає сферу людських смислів, культури, історії, мови та значення. Земля, навпаки, позначає приховане, невичерпне і таке, що ніколи повністю не піддається остаточному відкриттю.

Гайдегер пише: «Світ і земля за своєю сутністю відмінні одне від одного і все ж ніколи не розділені. Світ ґрунтується на землі, а земля проривається через світ».

Саме ця взаємодія і становить сутність *Streit*. Світ прагне назвати, пояснити та впорядкувати суще. Земля постійно вислизає від остаточного пояснення. Вона зберігає вимір прихованості, який неможливо повністю усунути. Проте ця напруга не руйнує світ. Навпаки, вона робить його можливим.

Тому межа постає не як лінія розділення, а як простір взаємного виявлення відмінного. Відкритість світу можлива лише тому, що існує те, що залишається прихованим. Явлене відкривається на тлі неявленого. Зрозуміле виникає на межі з незрозумілим.

Саме тут Гайдегер здійснює один із найважливіших розривів із класичною традицією європейської метафізики. Починаючи від античності й завершуючи модерним раціоналізмом, філософія часто прагнула подолати суперечність, усунути невизначеність і досягти остаточної прозорості буття. Гайдегер, навпаки, показує, що абсолютна прозорість означала б зникнення самого процесу відкриття.

Звертаючись до давньогрецького поняття *aletheia* - неприхованості, він демонструє, що будь-яка неприхованість можлива лише тому, що існує приховане. Істина не є повною даністю. Вона відбувається як подія розкриття і завжди зберігає зв'язок із тим, що залишається нерозкритим.

Для даного дослідження ця ідея має принципове значення. Якщо будь-яка форма буття стає собою через відмінність, якщо будь-яка відмінність передбачає межу, а будь-яка межа створює простір взаємодії, то конфлікт перестає виглядати випадковою історичною аномалією. Він постає одним із можливих проявів більш фундаментальної структури взаємодії різного.

Це не означає, що будь-яка взаємодія повинна перетворюватися на війну. Проте це означає, що війна стає можливою лише тому, що світ уже побудований на відмінностях, межах і формах взаємного співвіднесення.

Саме тому філософія Гайдегера займає особливе місце в даному дослідженні. Вона дозволяє розглядати війну не лише як політичну або соціальну подію, а як одну з крайніх форм прояву більш фундаментальної онтологічної структури, в межах якої відмінність породжує межу, межа породжує взаємодію, а взаємодія відкриває можливість як співтворення, так і конфлікту.

Висновки до розділу IV

Аналіз розвитку європейської філософської думки (від Гоббса до Гайдегера) показує поступове зміщення уваги від війни як історичної події до більш фундаментального питання про природу конфлікту. У міру поглиблення філософського аналізу джерела війни дедалі рідше пояснюються випадковими обставинами історичного розвитку та дедалі частіше пов'язуються з фундаментальними структурами життя, мислення та буття.

У результаті війна перестає виступати вихідною категорією аналізу і постає як одна з можливих форм прояву більш загальних процесів взаємодії. Це дозволяє розглядати конфлікт не як історичну випадковість, а як явище, пов'язане з відмінністю, межею та взаємодією різних форм буття.

Проте визнання певної закономірності конфлікту не означає визнання неминучості війни. Саме тому наступним етапом дослідження стає аналіз антивоєнної та гуманістичної традиції європейської філософії, представники якої намагалися визначити можливості подолання, обмеження або трансформації конфлікту в межах людської культури, моралі та політичного життя.

Отже, проведений аналіз дозволяє розглядати війну не як вихідну умову буття, а як одну з можливостей, що виникає в межах світу, побудованого на відмінності, полярності та взаємодії різного. Питання ж про те, чи здатна людина обмежити цю можливість, стає предметом подальшого дослідження.

РОЗДІЛ V

МЕЖІ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТУ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ДУМЦІ

Попередній розділ був присвячений аналізу філософських концепцій, які пов'язували конфлікт із фундаментальними структурами людського існування, життя, свідомості та буття. У межах цих підходів війна дедалі рідше розглядалася як випадкова історична подія і дедалі частіше поставала як один із можливих проявів більш глибоких закономірностей взаємодії різного.

Найпослідовнішого вираження ця тенденція набуває у філософії Мартіна Гайдегера. Якщо для Гоббса конфлікт виникає між людьми, для Гегеля - між свідомостями, для Шопенгауера - у самій структурі життя, а для Ніцше - у процесі самоперевершення людини, то Гайдегер переносить проблему ще глибше - до самого способу відкриття буття. Відмінність, межа та напруга постають у нього не як випадкові властивості світу, а як умови його відкритості.

Проте саме тут виникає принципове питання. Якщо конфлікт настільки глибоко пов'язаний із самою структурою реальності, то чи не означає це, що будь-які спроби його подолання є марними? Чи не

перетворюється війна в такому випадку на своєрідну онтологічну долю людства?

Саме як відповідь на подібні питання протягом століть формувалася інша традиція європейської думки. Її представники не завжди заперечували існування суперечностей, відмінностей або меж. Проте вони відмовлялися визнати війну необхідним наслідком цих умов. У центрі їхньої уваги перебувало інше питання: чи здатна людина створити такі форми моралі, культури, права та політичного співіснування, за яких взаємодія різного не перетворюється на насильство?

Від Сократа та християнської традиції до Канта, лібералізму та сучасних теорій демократії європейська філософія неодноразово намагалася знайти відповідь на це питання. Водночас історія розвитку цих ідей демонструє, що йдеться не про просте заперечення конфлікту. Значно частіше мова йде про пошук таких форм його обмеження, трансформації або спрямування, які дозволяють зберегти можливість співіснування різних людей, спільнот і способів бачення світу.

Саме тому подальший аналіз буде присвячений не стільки пошуку джерел конфлікту, скільки дослідженню основних інтелектуальних проєктів його обмеження, трансформації або подолання. Особливу увагу буде приділено тому, яким чином різні філософські традиції намагалися відповісти на питання про співвідношення відмінності, межі, взаємодії та миру, а також про можливість такого суспільного порядку, за якого конфлікт не зникає повністю, але не переходить у свої крайні форми.

5.1. Конфлікт як моральна проблема

Однією з найдавніших відповідей на проблему конфлікту стала спроба перенести його джерело з устрою світу до самої людини. Якщо окремі філософські традиції розглядали боротьбу як наслідок фундаментальних властивостей буття, то морально орієнтована думка дедалі частіше пов'язувала насильство з людськими вчинками, пристрастями та помилками.

Перші передумови такого підходу можна виявити вже у сократичній традиції. Для Сократа зло не є самостійною силою або необхідною складовою космічного порядку. Людина чинить неправильно не тому, що цього вимагає сама структура реальності, а тому, що не знає добра. Саме тому шлях до подолання конфлікту пов'язується насамперед із самопізнанням, вихованням і моральним удосконаленням.

Подальшого розвитку ця логіка набуває у платонівській та християнській традиціях. В обох випадках війна та ворожнеча дедалі частіше розглядаються не як необхідна умова існування світу, а як прояв певної внутрішньої невпорядкованості. У Платона джерелом конфлікту стає порушення належного порядку душі та держави. У християнській думці ця проблема отримує морально-релігійне тлумачення через категорії гріха, спокуси та віддалення людини від божественного задуму.

Особливе значення для формування європейської культури мала патристична та схоластична традиція. Попри численні відмінності між окремими авторами, їх об'єднувало переконання, що джерело війни слід шукати не в самій природі буття, а в моральному стані людини. Саме тому головним засобом обмеження конфлікту вважалися не зміни онтологічних умов існування, а моральне вдосконалення особистості та суспільства.

У цьому сенсі моральна традиція пропонує принципово іншу відповідь на проблему війни, ніж та, що була розглянута в попередньому розділі. Якщо Геракліт, Гегель, Шопенгауер, Ніцше або Гайдегер у різний спосіб виявляли напругу, суперечність чи боротьбу в самій структурі реальності, то морально орієнтована думка прагне показати, що війна не є необхідним наслідком відмінності як такої. Відмінність може породжувати взаємодію, а взаємодія - як конфлікт, так і співпрацю. Саме тому вирішальне значення набуває питання про моральні межі людської поведінки.

Разом із тим подібний підхід породжує і власні труднощі. Якщо джерело війни повністю переноситься у сферу моралі, то постає питання, чи достатньо самого морального вдосконалення для подолання конфлікту. Адже відмінності між людьми, групами та способами життя продовжують існувати незалежно від моральних намірів окремих учасників взаємодії. Саме ця проблема згодом стане одним із головних мотивів подальших філософських пошуків.

5.2. Конфлікт як проблема розуму

Якщо моральна традиція пов'язувала можливість подолання конфлікту насамперед із вдосконаленням людини, то наступний етап розвитку європейської думки дедалі більше покладає надію на силу розуму. У центрі уваги опиняється питання не лише про те, якою повинна бути людина, а й про те, яким чином слід організувати суспільство, щоб обмежити руйнівні наслідки людських суперечностей.

Перші передумови такого підходу можна виявити ще в античній філософії. Для Сократа знання добра мало вести до правильних вчинків. Платон пов'язував можливість справедливого суспільства з пануванням розумного порядку над хаотичними пристрастями. Проте найбільш послідовного вираження ця традиція набуває в епоху Просвітництва.

Просвітницька думка виходить із переконання, що людина здатна раціонально впорядковувати власне життя та суспільні відносини. Війна дедалі частіше розглядається не як неминучий наслідок людської природи або структури буття, а як результат недосконалості політичних інститутів, браку освіти, забобонів або помилкових форм організації суспільства.

Найвпливовішого вираження ця позиція набуває у філософії Іммануїла Канта. На відміну від мислителів, які шукали джерела конфлікту в самій природі людини або світу, Кант намагається визначити умови, за яких війна може бути поступово обмежена через право, міжнародні інституції та універсальні принципи співіснування.

Особливе значення для подальшого розвитку європейської політичної думки має його проєкт «вічного миру». Йдеться не про наївну віру в швидке зникнення конфліктів, а про спробу створити такий правовий порядок, у межах якого суперечності можуть розв'язуватися без переходу до насильства. Відтепер головним завданням стає не усунення відмінностей між людьми або державами, а створення механізмів їх мирного врегулювання.

Для даного дослідження ця обставина має особливе значення. Якщо в попередніх концепціях межа часто постає як простір виникнення напруги та конфлікту, то раціоналістична традиція намагається перетворити її на простір переговорів, права та взаємного визнання. Відмінність не повинна зникнути. Вона повинна бути включена в порядок, який унеможливорює її перетворення на війну.

Проте саме тут виявляється і головне питання цього підходу. Чи справді розум здатний остаточно підпорядкувати собі конфлікт? Чи достатньо правових норм, політичних інститутів і раціональних процедур для подолання тих форм напруги, які, як було показано раніше, можуть бути пов'язані з глибшими структурами життя, свідомості та буття?

Саме ця проблема стане відправною точкою для подальших дискусій про свободу, владу, культуру та межі раціонального проєкту модерності.

5.3. Конфлікт як проблема свободи

Події ХХ століття стали серйозним викликом для раціоналістичних проєктів подолання війни. Попри розвиток науки, права, освіти та політичних інститутів, людство зіткнулося з безпрецедентними масштабами насильства. Світові війни, тоталітарні режими, концентраційні табори та масове знищення людей поставили під сумнів переконання, що розвиток розуму сам собою веде до морального прогресу та мирного співіснування.

У цих умовах увага філософії поступово зміщується від проблеми суспільного устрою до самої людини. Центральним стає питання не лише про те, як організувати справедливий порядок, а й про те, як людина існує в умовах невизначеності, здійснює вибір і несе відповідальність за власні рішення.

Саме в цьому контексті формується екзистенціалізм. Для його представників конфлікт не обмежується зовнішнім зіткненням держав, класів або політичних систем. Він виявляється також у самому людському існуванні. Людина постійно перебуває перед необхідністю вибору між різними можливостями власного буття, не маючи змоги остаточно усунути невизначеність або перекласти відповідальність на зовнішні обставини.

Особливого значення ця проблема набуває у філософії Жана-Поля Сартра. На його думку, людина не має наперед визначеної сутності та змушена самотійно творити себе через власні вчинки. Свобода перестає бути привілеєм і постає як фундаментальна умова людського існування. Саме тому конфлікт виявляється пов'язаним не лише із зовнішнім протистоянням, а й із внутрішньою напругою, що супроводжує кожний вибір.

Водночас Альбер Камю звертає увагу на інший вимір цієї проблеми. Для нього трагедія ХХ століття полягає не лише у війнах, а й у спробах виправдати насильство в ім'я майбутнього блага, історичної необхідності або абстрактних ідеалів. Саме тому Камю послідовно критикує політичні та ідеологічні проєкти, які прагнуть пожертвувати конкретною людиною заради уявного майбутнього щастя.

У цьому сенсі екзистенціалізм здійснює одну з найважливіших антропологічних трансформацій у європейській думці. Усередині досвіду абсурду, страждання, хвороб, невизначеності, руйнування традиційних моральних авторитетів та втрати віри в детермінований щасливий фінал історії формується новий образ людини - людини вільної.

Цю нову людину створює не держава. Не революція. Не примус. Не репресивні проєкти колективістських утопій. Вона народжується в той момент, коли усвідомлює власну свободу як невідворотний факт свого існування. Саме цю людину відкриває екзистенціалізм - людину, яка вже не може сховатися ні за богами, ні за історією, ні за державою, ні за колективом.

У цьому сенсі екзистенціалізм є не лише філософією свободи, а й філософією відповідальності. Людина більше не може перекласти тягар власного вибору на зовнішні сили. Вона залишається сам на сам із власною свободою, а отже - і з відповідальністю за наслідки своїх рішень.

У філософсько-антропологічному вимірі йдеться про появу нового типу людини. Її принципова відмінність полягає не в особливих політичних переконаннях чи моральних якостях, а в усвідомленні свободи як фундаментальної умови власного існування. Навіть якщо така людина згодом обирає підкорення, конформізм або залежність від колективу, вона вже не може зробити цього з колишньою наївністю. Досвід свободи стає невід'ємною частиною її саморозуміння.

Для даного дослідження цей підхід має особливе значення. Він демонструє, що конфлікт може виникати не лише між державами, соціальними групами або системами цінностей, а й усередині самої людини. Межа постає вже не лише як простір взаємодії різних форм буття, а й як внутрішня межа між свободою та залежністю, відповідальністю та втечею від неї.

Проте саме тут виявляється і певне обмеження екзистенціалістського підходу. Зосереджуючись на свободі окремої людини, він залишає відкритим питання про ті глибші структури мови, культури та мислення, які формують самі умови людського вибору. Адже людина ніколи не існує в повній ізоляції. Вона завжди перебуває всередині систем значень, символів і способів розуміння світу, які передують її індивідуальним рішенням.

Саме ця проблема поступово приводить європейську філософію до нового етапу осмислення конфлікту - аналізу структур мислення, через які людина сприймає світ, визначає відмінності та вибудовує межі між собою та іншим.

5.4. Конфлікт як проблема структури мислення

Якщо екзистенціалізм зосереджував увагу на свободі окремої людини та її здатності самостійно визначати власне існування, то структуралізм переносить аналіз на інший рівень. У центрі уваги опиняється вже не індивідуальний вибір, а ті глибинні структури, які роблять сам вибір можливим.

Представники структуралізму виходили з припущення, що людина ніколи не сприймає світ безпосередньо. Будь-яке розуміння реальності здійснюється через мову, символи, культурні коди та системи значень. Саме вони визначають спосіб, у який людина розрізняє предмети, класифікує явища та надає світові смисл.

Особливого значення для даного дослідження набуває те, що структуралізм фактично повертає проблему відмінності в центр філософського аналізу. Починаючи з лінгвістики Фердинанда де Соссюра, значення дедалі частіше розуміється не як властивість окремої речі, а як результат її відношення до інших елементів системи. Слово набуває значення не саме по собі, а через відмінність від інших слів.

Унаслідок цього відмінність перестає бути другорядною характеристикою реальності. Вона стає однією з фундаментальних умов самого мислення. Людина здатна розуміти світ лише тому, що постійно проводить межі між різними явищами: природою і культурою, своїм і чужим, добром і злом, життям і смертю.

У цьому сенсі структуралізм несподівано наближається до окремих інтуїцій, які вже розглядалися в попередніх розділах даного дослідження. Якщо для Геракліта світ відкривався через взаємодію протилежностей, а для Гайдегера буття ставало доступним через відмінність і межу, то структуралізм показує, що сама людська свідомість функціонує через систему розрізень.

Для проблеми конфлікту це має важливі наслідки. Якщо мислення неможливе без відмінностей, то повне усунення відмінностей виявляється неможливим також. Людина не здатна існувати поза межами, оскільки саме межі роблять можливим розуміння світу.

Водночас структуралізм не розглядає конфлікт як необхідний наслідок будь-якої відмінності. Наявність меж ще не означає неминучості війни. Проте вона означає, що людське співіснування завжди буде пов'язане з існуванням різних способів бачення світу, різних систем цінностей і різних форм культурного досвіду.

Саме тому структуралізм дозволяє по-новому сформулювати питання, яке проходить через усе дане дослідження. Якщо відмінність є умовою мислення, а межа - умовою взаємодії, то чи можливо повністю усунути конфлікт, не усунувши водночас самі підстави людського розуміння світу?

Проте незабаром сама структуралістська впевненість у стабільності мовних і культурних структур також стає предметом критики. Якщо структуралізм прагнув виявити прихований порядок, що лежить в основі людського досвіду, то наступне покоління мислителів поставить під сумнів саму можливість такого остаточного порядку.

Саме з цього починається перехід до постструктуралізму.

5.5. Конфлікт як проблема меж

Якщо структуралізм показав, що людське мислення неможливе без відмінностей і систем розрізень, то постструктуралізм звертає увагу на іншу проблему. Будь-яка межа не лише впорядковує світ, а й водночас розділяє його. Там, де виникає розрізнення, з'являється можливість ієрархії, виключення та домінування.

Саме тому представники постструктуралізму поступово зміщують увагу від питання про структури до питання про владу, яка приховується за цими структурами. Їх цікавить не лише те, як людина мислить світ, а й те, яким чином певні способи мислення починають видаватися єдино можливими, природними або беззаперечними.

Особливого значення набуває критика жорстких бінарних опозицій, які протягом століть організовували європейське мислення: істина і хиба, розум і безумство, культура і природа, цивілізація і варварство, добро і зло. На думку постструктуралістів, подібні поділи не лише описують реальність, а й формують відносини влади між тими, хто опиняється по різні боки межі.

У цьому сенсі постструктуралізм здійснює радикальне переосмислення самої проблеми конфлікту. Якщо попередні традиції

намагалися пояснити боротьбу через людську природу, волю, історію або структури мислення, то тепер під сумнів ставиться сама форма організації цих пояснень. Конфлікт дедалі частіше розглядається як наслідок тих способів класифікації світу, через які людина впорядковує власний досвід.

Для даного дослідження ця обставина має особливе значення. У попередніх розділах було показано, що межа є умовою виникнення взаємодії. Проте постструктуралізм звертає увагу на те, що будь-яка межа водночас визначає, хто належить до певного порядку, а хто залишається за його межами. Саме тому проблема межі виявляється нерозривно пов'язаною з проблемою влади.

Найрадикальнішим наслідком такого підходу стає прагнення деконструювати усталені форми мислення. Якщо конфлікт виникає через жорсткі поділи, то природним рішенням здається послаблення цих поділів. Унаслідок цього значна частина постструктуралістської та постмодерної думки спрямовується на критику універсальних істин, абсолютних авторитетів і незмінних систем цінностей.

У певному сенсі йдеться про спробу послабити сам механізм утворення полярностей. Якщо традиційне мислення прагнуло чітко визначити межу між правильним і неправильним, своїм і чужим, допустимим і недопустимим, то нові підходи дедалі частіше наголошують на неоднозначності, множинності інтерпретацій та відкритості значень.

Проте саме тут виникає і нове питання. Якщо будь-яка межа є потенційним джерелом конфлікту, то чи можливо послабити конфлікт шляхом послаблення самих меж? І навпаки, якщо повністю розмити межі, то чи не втратить людина саму можливість орієнтуватися у світі, розрізняти явища та надавати їм значення?

Таким чином, постструктуралізм не стільки усуває проблему конфлікту, скільки переносить її на новий рівень. Відтепер предметом дискусії стає вже не лише боротьба між людьми, державами або ідеологіями, а й самі способи проведення меж, через які людина конструює власну картину світу.

Логічним наслідком такого підходу стає критика не лише окремих меж, а й тих інтелектуальних систем, які надають цим межам статусу універсальних і незаперечних. Якщо будь-яка форма знання історично зумовлена, а будь-яка класифікація світу містить елемент влади, то під

сумнів потрапляють і великі філософські проекти, що претендували на остаточне пояснення людини, суспільства та історії.

Саме на цьому ґрунті формується постмодернізм - напрям думки, який прагне переосмислити самі принципи побудови смислу, поставити під сумнів усталені ієрархії та послабити жорсткі полярності, через які європейська культура традиційно впорядковувала власний досвід.

5.6. Постмодернізм: деконструкція полярностей

Постмодернізм став одним із найвпливовіших інтелектуальних напрямів другої половини ХХ століття. Значною мірою він виростає з критики тих великих ідеологічних, політичних та філософських проектів, які протягом попередніх століть претендували на володіння остаточною істиною та універсальним баченням історичного розвитку.

Досвід світових воєн, тоталітарних режимів і масштабного політичного насильства сприяв поширенню переконання, що саме віра в абсолютні істини та універсальні проекти суспільного переустрою нерідко ставала джерелом конфліктів. Унаслідок цього постмодерна думка дедалі частіше спрямовує свою увагу не на пошук нових абсолютних основ, а на критику вже існуючих.

Особливого значення набуває недовіра до так званих «великих наративів» - всеохопних пояснень історії, суспільства та людини. Під сумнів ставляться не лише політичні ідеології, а й самі претензії на остаточне знання про світ. Істина дедалі частіше розглядається не як єдина та завершена даність, а як множинний і відкритий процес інтерпретації.

Для даного дослідження особливо важливо те, що постмодернізм фактично переосмислює саму природу полярності. Якщо значна частина попередньої філософської традиції мислила світ через відносно стійкі протилежності - істину і хибу, добро і зло, раціональне та ірраціональне, - то постмодерна думка прагне показати історичну умовність і нестабільність подібних поділів.

У певному сенсі йдеться про спробу послабити сам механізм утворення жорстких меж. Якщо конфлікт часто виникає там, де одна сторона проголошує власну позицію єдино правильною, то руйнування претензії на абсолютність починає розглядатися як спосіб зменшення напруги між різними системами поглядів.

Саме тому постмодернізм часто асоціюється з ідеями плюралізму, толерантності та співіснування множинних форм досвіду. Замість пошуку остаточної істини він пропонує діалог інтерпретацій. Замість універсальної відповіді - множинність перспектив.

Проте саме тут виявляється і головна проблема постмодерного підходу. Якщо всі межі є умовними, а всі системи значень однаково нестабільними, то постає питання про можливість самого розрізнення. Чи здатне суспільство існувати без певних уявлень про істину і хибу, справедливість і несправедливість, допустиме і недопустиме? Чи не призводить послідовна деконструкція меж до розмивання тих підстав, на яких взагалі можливе прийняття спільних рішень?

У цьому сенсі постмодернізм стикається з тією самою проблемою, яка проходить через усе дане дослідження. Межа може бути джерелом конфлікту, проте саме вона робить можливою відмінність, а відмінність є необхідною умовою взаємодії. Повне усунення меж ризикує обернутися не лише послабленням інтенсивності конфлікту, а й втратою самих підстав для орієнтації у світі.

У зв'язку з цим постає ще одна проблема. Людина потребує не лише свободи, а й певних символічних структур, через які вона визначає власну ідентичність, належність і місце у світі. Якщо традиційні форми авторитету, історичної пам'яті, колективної ідентичності та культурної спадкоємності послідовно піддаються деконструкції, то разом із розширенням свободи може виникати й відчуття втрати смислових орієнтирів.

Саме тому наприкінці ХХ та на початку ХХІ століття в різних суспільствах спостерігаються процеси повернення до традиційних символів, історичних міфів, національних наративів і колективних форм самоідентифікації. У багатьох випадках це супроводжується посиленням політичного реваншизму, риторики національної величі та прагненням відновити втрачені форми історичної цілісності. Таким чином, спроба послабити жорсткі полярності нерідко породжує зустрічну реакцію, спрямовану на відновлення нових або давно забутих меж.

Саме тому постмодерна критика не завершує дискусію про конфлікт, а лише відкриває її новий етап. Питання полягає вже не тільки в тому, як обмежити насильство, а й у тому, чи здатне суспільство існувати без стійких символічних структур, які надають сенс колективному існуванню.

5.7. Концепція «кінця історії» Френсіса Фукуями

Наприкінці ХХ століття в європейській та західній політичній думці формується одна з найоптимістичніших концепцій миру в новітній історії. Після завершення Холодної війни, розпаду Радянського Союзу та поширення ліберально-демократичних інститутів у багатьох країнах світу виникає переконання, що людство поступово наближається до подолання найбільш руйнівних форм політичного конфлікту.

Найвідомішим вираженням цієї позиції стала концепція «кінця історії», запропонована Френсісом Фукуямою. Під «кінцем історії» він розуміє не припинення історичних подій як таких, а завершення пошуку принципово нових моделей політичної організації суспільства. На його думку, ліберальна демократія та ринкова економіка виявилися найбільш життєздатною формою суспільного устрою з усіх відомих людству.

У певному сенсі ця концепція підсумовує значну частину гуманістичної традиції європейської думки. Від Сократа і християнської етики до Канта, лібералізму та сучасної теорії прав людини простежується спільне прагнення обмежити насильство через розвиток права, раціонального діалогу та універсальних норм співіснування. Фукуяма фактично висловлює припущення, що цей історичний процес наближається до своєї логічної реалізації.

Для даного дослідження особливо важливим є те, що в межах цієї концепції конфлікт не зникає повністю, але втрачає свій фундаментальний статус. Основні суперечності між великими політичними проєктами нібито поступово вичерпуються, а їхнє місце займають процедури переговорів, економічна взаємозалежність, міжнародне право та демократичні механізми врегулювання суперечностей.

У певному сенсі це є найбільш послідовною спробою відповісти на проблему, яка проходить через усе дане дослідження. Якщо конфлікт виникає на межі взаємодії різного, то ліберальний проєкт прагне створити такі інститути, за яких відмінність більше не перетворюється на насильство. Межа між різними групами, культурами та інтересами не усувається, проте переводиться у простір права, політики та суспільного діалогу.

Саме тому ліберальна традиція розглядає свободу слова, права людини, поділ влади та демократичні процедури не лише як політичні інструменти, а й як механізми обмеження руйнівного потенціалу конфлікту. Ідеалом стає не усунення відмінностей, а створення умов для їхнього мирного співіснування.

Проте саме тут постає принципове питання. Якщо відмінність, межа та взаємодія належать до фундаментальних умов людського існування, то чи справді вони можуть бути остаточно нейтралізовані політичними інститутами? Чи не приховуються за зовнішньою стабільністю нові форми напруги, здатні знову набути відкритого конфліктного характеру?

Події початку XXI століття надали цим сумнівам нового змісту. Повернення великих воєн, геополітичного суперництва, загострення національних, культурних та цивілізаційних протистоянь та нових форм політичного реваншизму поставило під сумнів припущення про поступове вичерпання історичних конфліктів. Унаслідок цього виникає необхідність переосмислити не лише концепцію «кінця історії», а й самі межі ліберального проєкту миру. 5.8. Повернення конфлікту: межі постісторичного оптимізму

Критика концепції «кінця історії» пов'язана не лише з поверненням великих воєн у міжнародну політику. Значно важливішим виявилось питання про те, чи здатна будь-яка форма політичного порядку остаточно усунути ті умови, з яких виникає сама можливість конфлікту.

На цьому тлі особливу увагу привертають окремі міркування сучасних філософів щодо суперечливості самого поняття миру. Зокрема, Славої Жижек після початку російсько-української війни звертав увагу на те, що заклики до негайного миру не завжди означають подолання конфлікту. Коментуючи проблему окупації, він зауважив, що «окупанти в цинічному сенсі завжди хочуть миру після того, як окупували територію». У даному випадку йдеться не про заперечення цінності миру як такого, а про вказівку на те, що припинення бойових дій не завжди тотожне відновленню справедливості або усуненню відносин панування.

У цьому контексті особливого значення набуває проблема політичного контролю. Завершення збройного протистояння не обов'язково означає

завершення самого конфлікту. В окремих випадках воно може означати лише закріплення вже сформованого співвідношення сил. Саме тому питання миру неможливо повністю відокремити від питань свободи, справедливості та права на опір.

Водночас події початку ХХІ століття виявили ще одну важливу тенденцію. Поширення глобалізації, ліберальних інститутів та постмодерної критики традиційних структур не призвело до зникнення колективних ідентичностей. Навпаки, у багатьох суспільствах спостерігається повернення національних міфів, історичних образів минулого, імперіалістичного реваншизму та прагнення відновити символічні межі, які раніше здавалися подоланими.

У цьому сенсі сучасна ситуація демонструє парадоксальний результат. Спроби послабити жорсткі форми полярності нерідко супроводжуються виникненням нових полярностей. Намагання остаточно подолати конфлікт часто породжує нові форми напруги. Відтак історія не демонструє лінійного руху від війни до миру, а радше виявляє постійне переплетення процесів інтеграції та розмежування.

Сучасна дискусія навколо миру дедалі частіше повертає філософію до питання, яке супроводжувало це дослідження від самого початку. Якщо відмінність породжує межу, межа відкриває можливість взаємодії, а взаємодія містить у собі потенціал як співтворення, так і конфлікту, то війна постає не як історична випадковість, а як одна з можливостей, закладених у самій структурі співіснування різного.

У цьому сенсі критика постісторичного оптимізму не означає відмови від ідеалів миру, права або демократії. Вона лише нагадує про те, що жодна форма політичного устрою не здатна повністю скасувати ті фундаментальні умови, з яких постає сама можливість конфлікту.^[1]

Висновки до розділу V

Проведений аналіз показує, що європейська філософія виробила численні способи обмеження та трансформації конфлікту, проте жоден із них не усуває сам факт існування відмінностей, меж і суперечностей. Унаслідок цього проблема війни постає не як питання повного усунення конфлікту, а як питання пошуку таких форм взаємодії, за яких відмінність не перетворюється на насильство.

Саме в напрузі між прагненням до миру та неможливістю остаточно усунути умови виникнення конфлікту розкривається складність проблеми війни як однієї з форм взаємодії різних умов буття.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження було присвячене аналізу онтологічних умов виникнення конфлікту та війни через категорії відмінності, межі, полярності та взаємодії. У результаті дослідження встановлено, що війна не може бути повністю пояснена виключно політичними, економічними або психологічними чинниками, оскільки її передумови пов'язані з більш фундаментальними структурами буття.

У ході дослідження отримано такі результати:

1. Показано, що відмінність може бути розглянута як необхідна умова виникнення межі, а межа - як умова взаємодії між різними формами буття. Саме через відмінність стає можливою поява відносин напруги, співіснування та взаємного впливу, що лежать в основі конфліктних процесів.
2. Показано, що взаємодія різного не зводиться виключно до конфлікту. Вона здатна породжувати як суперечність і боротьбу, так і співіснування, комунікацію, культуру, мову та нові форми організації. У зв'язку з цим конфлікт розглядається як один із можливих, але не єдиний наслідок взаємодії.
3. Встановлено, що межа має подвійний характер. Вона не лише розділяє різне, а й створює простір їхньої взаємодії. Саме тому межа може виступати умовою як конфлікту, так і співтворення, що дозволяє розглядати її як одну з ключових категорій онтологічного аналізу війни.
4. Показано, що війна не є тотожною конфлікту. Вона становить одну з крайніх форм його історичного прояву, яка виникає за певних політичних, соціальних та культурних умов. Унаслідок цього війна постає не як вихідна категорія аналізу, а як похідне явище щодо більш загальних процесів взаємодії різного.

5. На основі аналізу історії європейської філософії показано, що осмислення війни розгортається між двома взаємопов'язаними напрямками. Перший пов'язує конфлікт із фундаментальними структурами життя, свідомості та буття. Другий спрямований на пошук моральних, політичних і культурних механізмів його обмеження. Проведений аналіз дає підстави розглядати ці підходи не як взаємовиключні, а як такі, що висвітлюють різні аспекти однієї проблеми.

6. Обґрунтовано, що війна виникає не безпосередньо з факту відмінності, а через послідовність переходів від відмінності до взаємодії, від взаємодії до конфлікту та від конфлікту до антагонізму. Показано, що відмінність сама по собі є необхідною умовою можливості існування межі, взаємодії, становлення, культури та життя. У цьому сенсі джерелом війни є не сама відмінність, а заперечення її легітимності, за якого інша форма буття починає сприйматися як така, що повинна бути усунута або поглинута. Таким чином, проведене дослідження дає підстави розглядати війну не як випадкове історичне явище і не як неминучу закономірність людського існування, а як один із можливих проявів конфлікту, що виникає в процесі взаємодії різних форм буття. Саме тому її осмислення потребує звернення до категорій відмінності, межі, полярності та взаємодії як до фундаментальних умов буття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арістотель. Політика. Київ : Основи, 2000.
2. Вітгенштайн Л. Філософські дослідження. Київ : Основи, 1995.
3. Гайдегер М. Джерело художнього твору // Гайдегер М. Дорогою до мови. Львів : Літопис, 2007.
4. Гайдегер М. Буття і час. Київ : Дух і Літера, 2020.

5. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу. Київ : Основи, 2004.
6. Геракліт. Фрагменти // Фрагменти ранніх грецьких філософів. Київ : Основи, 1999.
7. Гоббс Т. Левіафан. Київ : Дух і Літера, 2000.
8. Дарвін Ч. Походження видів шляхом природного добору. Київ : Наукова думка, 2009.
9. Дерріда Ж. Про граматику. Київ : Юніверс, 2000.
10. Камю А. Бунтівна людина. Київ : Юніверс, 1998.
11. Кант І. До вічного миру. Київ : Юніверс, 2005.
12. Леві-Строс К. Структурна антропологія. Київ : Основи, 1997.
13. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Київ : Основи, 2002.
14. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Київ : Основи, 2003.
15. Платон. Держава. Київ : Основи, 2000.
16. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Київ : Основи, 1994.
17. Поршнев Б. Ф. Про початок людської історії. Санкт-Петербург : Алетейя, 2007.
18. Пригожин І., Стенгерс І. Порядок із хаосу. Новий діалог людини з природою. Київ : Основи, 2005.
19. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. Київ : Основи, 2001.
20. Фуко М. Наглядати й карати. Київ : Основи, 1998.
21. Фукуяма Ф. Кінець історії та остання людина. Київ : Основи, 2003.
22. Шопенгауер А. Світ як воля і уявлення. Харків : Фоліо, 2018.
23. Goodall J. In the Shadow of Man. Boston : Houghton Mifflin, 1971.
24. Wilson E. O. Sociobiology: The New Synthesis. Cambridge : Harvard University Press, 1975.
25. Wilson E. O. The Social Conquest of Earth. New York : Liveright Publishing Corporation, 2012.
26. Capra F. The Web of Life. New York : Anchor Books, 1996.
27. Nowak M. SuperCooperators. New York : Free Press, 2011.